

Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı

(XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)

EYÜP BAŞ
DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: bas@divinity.ankara.edu.tr

abstract

History-Writing in Arabic in the Context of Language-History Relationship in the Ottoman Turks (With Special Reference to 16th and 17th Century Examples). Ottoman State, thanks to its Islamic identity, interacted with cultures of various other Muslim nations since its inception. Ottoman Turks, who had this interaction most in the area of language, used Arabic as the medium of instruction at the madrasa. Even though Persian was dominant in literature, they generally used Arabic in their scientific works, especially in the field of Islamic sciences.

This study focused on the examples written in the 16th and 17th centuries because of the fact that the interaction mentioned above was felt most intensively in that period. The study concludes that it was not Arabic -as being the language of the religion- that was the most effective in choosing it as the language of the text in writing a given book, but it was rather scientific and personal choices. The fact that, among our examples, except for Taşköprülüzâde who wrote all of his writings in Arabic, Mustafa Cenâbî, Kâtip Çelebi and Müneccimbaşı authored also Turkish books confirms this conclusion.

key words

Ottoman, Language-History Relationship, Arabic, Taşköprülüzâde, Mustafa Cenâbî, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı.

Giriş

Osmanlı Devleti, kurulduğu coğrafya ve kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinden miras aldığı birtakım özellikler nedeniyle, mevcut bir Türk-İslâm geleneğinin takipçisi olmuştur. Özellikle medreselerdeki öğretim, mevcut geleneğe bağlı kalınarak Arapça yapılmıştır. Yüzyıllarca devam eden bu süreç, Osmanlıları Arap ve İran kültürleriyle yakın temas içerisine sokmuştur. Bilhassa İstanbul'un fethi ve daha sonraları Yavuz Sultan Selim döneminde Arap toprakları üzerinde kurulan hakimiyet, bahsedilen etkileşimin

artma eğilimi gösterdiği önemli dönüm noktaları olmuştur. Söz konusu gelişmelerle yaşanan kültürel etkileşim ise en yoğun şekilde "dil" hususunda yaşanmıştır. Neticede, diğer bilim dallarında olduğu gibi tarih alanında da, çok dilliliğin tesiriyle Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça eserler kaleme alınmıştır. Tarihyazımında Türkçe dışında dil kullanımı, bir kültür zenginliği olarak algılanabileceği gibi, tarihin faydacılık ilkesiyle bağdaşmayan bir görüntü olarak da görülebilir.

Bu çalışmamızda söz konusu hususu, Osmanlı Türklerince Arapça olarak kaleme alınmış tarih eserleri çerçevesinde ele almak istedik. Zira ülkemizde gerek müstakil bir Osmanlı tarihçisi üzerinde, gerekse Osmanlı tarihçiliğini bir bütün olarak değerlendiren çalışmalarda, tarihyazımında farklı dillerin kullanılmasına ilişkin değerlendirmeler hem dağınık hem de yetersiz durumdadır. Daha doğrusu tarihyazımında farklı dil kullanımı, üzerinde durduğumuz siyasî ve kültürel gelişmeler bazında bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. İşte bu nedenle, XVI. ve XVII. yüzyılda Arapça yazılmış bazı tarih eserlerinden hareketle, Osmanlı Türklerinin tarihyazıcılığını dil-tarih ilişkisi bağlamında ele alan bir çalışma yapmanın gerekli olduğunu düşündük. Zamanlarının şartlarına göre Arapça yazılmış olmaları doğal karşılanan tarih eserlerini, bir makalenin hacminin elverdiği ölçüde ayrı ayrı değerlendirerek, Osmanlı tarih literatüründeki yerlerini, Osmanlı Türk toplumuna tarih bilinci ve bilgisi kazandırma noktasındaki katkılarını tesbite çalıştık. Bu vesileyle, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi kapsamında değerlendirilen XVI. ve XVII. yüzyılların kültürel tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunmak istedik.

Öncelikle belirtelim ki, Osmanlılar dönemi tarihyazıcılığında ağırlıklı olarak Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Ancak meseleye dil-tarih ilişkisi noktasından baktığımızda, dil kullanımının insanların tarih ile rahatlıkla diyaloga girmelerini engelleyen örneklerin de bulunduğunu açıkça görmekteyiz.

Bilindiği üzere insanoğluna bahşedilmiş en büyük nimetlerden biri olan dilde, insan varlığının toplum içindeki binlerce yıllık yaşayışının zaman süzgecinden geçerek billurlaşmış anlam ve özünü bulabilmekteyiz. Bu bakımdan, on binlerce kelime ve şekilden kurulmuş olan dil, yapı ve işleyişinin ayrıntılarına doğru inildikçe, insan, toplum, millet ve kültür varlığına hükmeden çok yönlü ve derin anlamlı bir sistem olarak karşımıza çıkar. Niteliği ve özellikleri itibariyle de her dil, kendi kuralları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlıktır. İnsanın iç dünyası ile dış dünyasını birbirine bağlayan en önemli araçtır. Kuşaktan kuşağa aktarılabilen ve toplumun çeşitli özelliklerini aksettiren sosyal bir kurumdur. Kültürün koruyuculuğunu ve

taşıyıcılığını yapan temel varlıktır.¹ Bu durumda, insan topluluklarının kendilerine has kültürlerinin tarih boyunca önemli, hatta yegane taşıyıcı unsuru ve şartı olan dil ile bu toplulukların özgün kültürleri, tarihî süreç içerisinde sahip oldukları bütün birikimleri, yani tarihleri arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu görmemek imkansızdır. Dolayısıyla bütün bilimlerin insanlar arasında paylaşımını sağlayan dilin, doğal olarak tarih ilmi açısından da aynı fonksiyonu gerçekleştirdiği söylenebilir.

Tarih, konusu ve alanı itibariyle -farklı tarih anlayışları olmakla birlikte- herkesçe benimsenmiş niteliklere sahiptir. Akademik kaygılarla işlenmiş olsa da, toplum fertlerinin büyük oranda ilgi duyduğu bir daldır. Bu ilgi nedeniyle profesyonel bir tarihçiden farklı olmakla birlikte, sıradan insanı dahi zihninde kendince bir tarih dünyası kurmaktan hiçbir şey alıkoymaz. İşte bu noktada pek çok bilim dalının tersine, sıradan insanlara da kolaylıkla hitap edebilen tarihin önemli bir işlev yerine getirdiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ancak yaşanan deneyimlerle iç içe olan tarih bu işlevi yerine getirirken, yazımında kullanılan dilin de topluma yakınlaşma noktasında son derece önemli olduğu göz ardı edilemez.²

Bir tarihyazımında tarihçi, üç farklı safhada dilin bağlayıcılığı ile yüz yüzedir. Birinci düzey, tarihçinin yararlandığı, çoğu kez bir metin olan belgeyle ilişkisidir. İkinci düzey tarihçinin kendi yazdığı metinle olan ilişkisidir. Üçüncüsü ise, tarihçinin yazdığı metni okuyan okuyucunun durumudur. Bu üç düzeyde metin ile tarihçi arasındaki ilişkinin ne olduğunun zihinsel söylem ve kamusal söylem dönemlerinde çok farklı anlamlar kazanaçağı açıktır.³

Konunun bu boyutu bir tarafa, söz konusu safhalarda dilin etkinliğini ortaya koyan özel bir duruma işaret etmek gerekmektedir. Zira kimi zaman, kendi tarihini bilme ve nesilden nesile aktarma bilincinde olan bir millet için, dil kullanımında tarih yazarlarınca sergilenen birtakım tutumların olumsuz etkilerde bulunması söz konusu olabilir. Bunlardan birisi, tarihin, bir toplumun kendi diliyle yazılmış olmasına rağmen oldukça karmaşık, kimi zaman başka dillerin tesiriyle ve alınan ödünç kavramlarla ağırlaşmış anlatıdır. Diğeri ise yazarın kendi milletinin dili yerine yabancı bir dille tarihini kaleme almasıdır. Bizce her iki durum da tarihî bilginin insanlara aktarılmasında önemli bir sorundur. Çünkü tarih insanın tarihidir. İnsan var olduğu için tarih vardır. Tarihte her şey insana göredir ve insan merkezlidir. İnsan tarihe kendini, millî ve evrensel değerlerini bilmek için yönelir. Bu itibarla

¹ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara 1995, I, 660-661.

² Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul 1997, 52-56.

³ İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998, 65.

bazı ilim dallarında, özellikle edebiyatta, felsefede görülebilecek komplike anlatım üslubuna sahip yazın türlerine oranla, tarih yazın türlerinde sergilenen anlatımın, anlam ve bilginin önüne geçmeyen bir üsluba sahip olması ve dolayısıyla daha geniş bir kitleye hitap etmesi gerektiğini söylemek durumundayız. Aksi takdirde tarihin faydacılık ilkesinin, dil noktasındaki işlevini yerini getirdiğinden, dolayısıyla “anlayan” ve “anlatan” tarihten bahsedemeyiz.⁴

Bu değerlendirmeler ışığında Osmanlılarda tarihyazıcılığının başlangıç ve gelişme evrelerine baktığımızda, tarih eserlerinin büyük oranda Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olduğunu görürüz. Tespitlerimize göre XVI. yüzyıla kadar yazılmış yaklaşık 25 tarih eseri içerisinde Arapça ve Farsça yazılmış olanlar istisna sayılabilecek kadar azdır. Verilen sayı içerisinde Farsça olarak sadece Şükrullah (ö.1488)'ın *Behcetü't-Tevârîh*'i ve İdris-i Bitlisi'nin (ö.1520) *Heşt Bihişt* adlı eserleri göze çarpmaktadır. Arapça olarak ise, sadece iki kişinin tarih eserine rastlamaktayız. Bunlardan birisi Karamânî Kara Yakub b. İdris (ö.1429)'e ait olan *İşrâku't-Tevârîh*, diğeri ise Karamanî Mehmed Paşa (ö.1481)'nın *Tevârihu Selâtini'l-Osmâniyye* adlı eseridir. Bu durum bize, daha sonraki dönemlerde olduğu gibi Osmanlıların ilk dönemlerinde de Türkçe'nin, tarihyazıcılığında daha baskın bir şekilde kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak, daha çok dinî ilimlerle ilgili eserlerin yazımında kullanılan Arapça ile sonraki dönemlerde bazı tarih eserlerinin kaleme alınmış olduğu da bir vakıdır.

A. Arapça Tarihyazıcılığına Örnekler

XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşamış müelliflerden Taşköprülüzâde Ahmed (ö.1561), Mustafa Cenâbî (ö.1590), Kâtib Çelebi (ö.1657) ve Münecimbaşı Ahmed (ö.1702)'in eserlerinden bazıları incelediğimiz konuya örnek teşkil etmektedirler. Arapça yazmalarının nedeni hakkında aynı gerekçeler ileri sürülemeyecek olan bu müellifler ve eserleri hakkında kısa da olsa genel bir değerlendirmeye gidebiliriz.

1. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi

Arapça yazmış olduğu tarih eserleriyle çalışmamızda yer vereceğimiz ilk müellif Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'dir. Biyografik eseri *Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'nin sonunda verdiği otobiyografisinden anlaşıldığı üzere Taş-

⁴ Dil-tarih ilişkisi noktasında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Ahmed Rasim, *Tarih ve Muharrir*, İstanbul 1911, 3-10; Önay Sözer, *Anlayan Tarih*, İstanbul 1981, 11-26; İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, 62-74; Anton Stengl, “Tarih, Bilinç ve Dil Arasındaki İlişki”, *Felsefelogos*, S.9, İstanbul Ocak-2000, 111-117.

köprülüzâde, yoğun bir Arapça tahsili görmüş, zamanın şartları gereği Tefsir, Hadis, Mantık, Akâid, Kelâm ve Hikmet alanlarında almış olduğu bütün dersleri Arapça olarak okumuştur. Hemen bütün fertleri ilimle meşgul olan bir ailenin çocuğu olması sebebiyle, müderrislik hayatına kadar bilinçli ve istekli bir öğrenim hayatı sürdürmüştür. Taşköprülüzâde, aynı zamanda yoğun bir tedris hayatı geçirmiş, kadılık görevlerinde bulunmuştur. Son olarak rahatsızlığı nedeniyle ayrıldığı İstanbul (1551-1554) kadılığı görevinden sonra, vefat ettiği 1561 yılına kadar, İstanbul'da ders okutmak ve kitap telif etmekle meşgul olmuştur.⁵

Taşköprülüzâde'nin, hac veya seyahat gibi birtakım vesilelerle Arap memleketlerinde bulunup bulunmadığı hususunda, otobiyografisinde ve diğer yazarların verdikleri bilgilerde herhangi bir veriye rastlamadık. Bu durumda Taşköprülüzâde'nin, medrese tahsilinden aldığı Arapça ile yetinerek eserlerini kaleme almış olduğu düşünülebilir. Söz konusu durumun da doğal olarak onun oldukça basit ve yalın bir Arapça kullanmasına sebep olmuştur.⁶

Bildiğimiz tüm eserlerini Arapça kaleme almış olan Taşköprülüzâde'nin,⁷ çalışmamıza örnek teşkil eden eserlerinden birisi *Nevâdirü'l-Ahbâr fi Menâkibi'l-Ahyâr*'dir. Bu, müellifin tarih alanında kaleme aldığı ilk eser olup 1532'de Üsküp'te tamamlanmıştır.⁸ Taşköprülüzâde, mukaddimesinde eserinin muhteva, metot ve kaynakları hakkında bilgiler vermiş, ancak diğer eserlerinde olduğu gibi Arapça yazmayı niçin tercih ettiği konusunda bir açıklamada bulunmamıştır. Eseri kaleme alış sebebini, büyük insanların hayat hikayelerini okumaya küçüklüğünden beri var olan ilgisine dayandıran müellif, bu çalışmasıyla tarih meraklısı olanlara, gereksiz bilgi ve hikayelerden arındırılmış, seçkin kişilerin biyografilerini içeren bir eser bırakmak istemiştir.⁹

⁵ Taşköprülüzâde İsmâüddin Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ-i Devleti'l-Osmâniyye*, neşr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul 1985, 556-560.

⁶ Taşköprülüzâde ve ilmi kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz. M.Tayyib Gökbilgin, "Taşköprüzâde ve İlmî Görüşleri I-II", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, cüz: 1-2, İstanbul 1975, 127-138; VI, cüz: 3-4, İstanbul 1976, 169-182; İlhan Kutluer, "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, 2000, 13-30.

⁷ Gevher Nesibe Sultan Taşköprülüzâde Ahmed Efendi Kongresi'ne "Taşköprüzâde'nin Eserleri" başlıklı bir tebliğle katılmış olan Ali Rıza Karabulut, çeşitli kaynaklardan ona ait olduğunu tespit ettiği 52 adet eseri konularına göre sınıflandırmıştır. Geniş bilgi için bkz. *Gevher Nesibe Sultan Taşköprülüzâde Ahmed Efendi Kongresi (Kayseri 1989) Bildirileri*, Kayseri 1992, 113-129. Bursalı Mehmed Tahir ise onun 27 eserinin adını vermiştir. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1914, I, 346-347.

⁸ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Nevâdirü'l-Ahbâr fi Menâkibi'l-Ahyâr*, İstanbul Bayezid Umumi Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2458, 391^b; Nevîzâde Atâi, *Haddîku'l-Hakâik fi Tekmiletü's-Şakâik*, İstanbul 1851, 9.

⁹ Taşköprülüzâde, *Nevâdirü'l-Ahbâr*, 1^b.

Nevâdiru'l-Ahbâr, müellifin biyografi tarzındaki ilk denemesidir. 391 varaklık bu eser, yaptığımız tespitlere göre, sahabe, âbid, zâhid, fakih, filozof, müneccim ve tabib olan 1396 kişinin biyografisini içermiştir. Taşköprülüzâde, yukarıda belirttiğimiz gibi eserinde takip ettiği metodu kendisi açıklamıştır. Eserini yıllara göre değil, faydalanmak isteyen kimselere kolaylık olması bakımından alfabetik olarak tertip etmiştir.

Kendisinin de ifade ettiği gibi, daha çok derleme olan bu eserde, onun Arap dilini kullanmadaki yeterlilik ve özgünlüğünü tespit etmek zordur. Çünkü bilgilerin çoğu, alıntı yaptığı yazarların ifadeleriyle aktarılmıştır. Nitekim bu hususta eser ve kaynakları üzerinde yaptığımız karşılaştırmalara dayanarak müellifin, kimi zaman bazı cümlelerde kısaltma yoluna gitmek dışında, alıntı yaptığı kişilerin kullandıkları dile bağlı kaldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁰ Ancak bu durum, sadece yazarın dil kullanımındaki özgünlüğünü tespit etmemizi engelleyen bir husus olup, bütün eserlerini Arapça olarak kaleme almış ve Arapça şiirler yazmış¹¹ biri olarak, onun Arapça'yı kullanma yeterliliği noktasında aksi bir düşünce ortaya koymamaktadır.

Nevâdiru'l-Ahbâr'in dili, değindiğimiz özellikleri nedeniyle basit ve akıcıdır. Bu da tabakât ve terâcim türü eserlerin genel bir özelliğidir diye düşünmekteyiz. Çünkü kişiler hakkında verilmesi düşünülen bilgiler aynı türdendir, dolayısıyla bu da, çok incelikli bir dil kullanmayı gerektirmez. Biyografileri verilen kişiler hangi meslek grubundan olurlarsa olsunlar, doğum ve ölüm tarihleri, nerede doğup yaşadıkları ve nerede öldükleri, öğrenim hayatları, hangi devlet bünyesinde buldukları, görevleri, seyahatleri, kişisel özellikleri vs. gibi hususlar biyografi yazımında doğal olarak göz önünde tutulan noktalar. Bu şablonda değişen noktalar, kişilerin isimleri ve onlara ait diğer özel bilgilerdir.

Nevâdiru'l-Ahbâr, biyografi türünde olduğu için kaynakları da doğal olarak bu sahada daha önce kaleme alınmış terâcim kitaplarıdır. Ancak bunlar çok fazla olmayıp, müellif tarafından eserin mukaddimesinde belirtilmişlerdir. Müellifin ifadelerine göre onun yararlandığı temel eserler, İbn Hallikân (ö.1228)'in *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Ebu Muhammed'in *Siyeru's-Sahâbe*'si ile Şehristânî (ö.1153)'nin *Târîhu'l-Hükemâ*'sıdır.¹²

¹⁰ Karşılaştırmaya bir örnek için bkz. İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1948, I, 217-218 ve Taşköprülüzâde, *Nevâdiru'l-Ahbâr*, 41°.

¹¹ Ali b. Bali, *el-İkdu'l-Manzûm*, (Şakâik ile birlikte), Beyrut 1975, II, 339; Atâi, *Hadâik*, 10; Hasan b. Muhammed el-Bürîni (ö.1615), *Terâcimü'l-A'yân min Ebnâi'z-Zaman*, thk. Selâhadin el-Müneccid, Dimeşk, 1959, I, 75.

¹² Taşköprülüzâde, *Nevâdiru'l-Ahbâr*, 1b.

Taşköprülüzâde, hakkında bilgi verdiği kişileri genel olarak adı geçen eserlerden seçmiştir. Seçimindeki kriterini ise şöyle ifade etmiştir: “Kur’ân ve tefsir kitaplarında geniş bir şekilde yer verildiğinden peygamberleri, çok meşhur olmayan kişileri, menâkibinde insanlara ibret olmayanları, hakkında çok az şey yazılmış olanları ve ravilerin ihtilaf ettiği kişileri hafzettim. Yaşantıları ibret dolu kişileri tercih ettim. Tarihten maksad, alimlerin sözlerinden ve latîf yaşantılarından dersler çıkarmaktır”.¹³ Ayrıca Taşköprülüzâde’nin, hükümdar ve komutanların cihad ve savaşlarını da eserinde sunmadığını belirtmesine bakılırsa, hanedanların tarihini yansıtan siyasî tarihçilik yerine -şüphesiz bunun da siyasî tarih çalışmaları için özel bir yararı olmakla birlikte- daha çok toplumun her tabakasından insanın hayatını içeren; buna bağlı olarak da toplumların hayatını çeşitli yönlerden gözler önüne seren sosyolojik bir tarih çalışması yapmayı tercih ettiği söylenebilir. Yazar bunları zamanın şartları gereği bilinçli bir şekilde sistematize edememiş de olsa, gelinen nokta itibarıyla eserleri, Osmanlı toplumunun sosyal ve kültürel yapısını somut olarak yansıtmaya çalışan çağdaş araştırmaların temel kaynaklarından olmuşlardır.

Eser, müellifin biyografi tarzında ilk eseri olmasının yanında, Osmanlı dönemi tarihyazıcılığının da bu tarzdaki ilk örneklerinden sayılır. Taşköprülüzâde’nin yararlandığı kaynakları belirtmesi, tarihten ve tarihçilikten ne anlaşılması gerektiğini dile getirmesi, eserinde yer verdiği kişileri seçerken göz önünde bulundurduğu kriterleri açıkça ifade etmesi, ek olarak takip ettiği usulü net bir şekilde belirtmesi de Osmanlı tarihyazıcılığına hem metot hem de içerik açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki, eserin dilinin Arapça oluşu, doğal olarak dar bir çevreye hitap etmesi sonucunu doğurmuştur.

Taşköprülüzâde’nin adı geçtiğinde ilk aklı gelen eseri ise *Şakâiku’n-Nu’m-âniyye*’dir. Diğer eserleri gibi Arapça olarak kaleme aldığı bu eserinde, daha sonra kazanacağı şöhretten habersiz, oldukça saf duygular içerisinde ilim dünyasına hizmet amacıyla Osmanlı âlimlerinin ve mutasavvıflarının biyografilerini toplamıştır. Kendisinden önce kimsenin bu memleket ulemâsı hakkında böyle bir teşebbüse girişmediğini belirterek *Şakâik*’i yazmaya başladığını belirten¹⁴ Taşköprülüzâde, böylece Osmanlı tarih literatürüne “Şakâik tercüme ve zeyilleri” ifadeleri ile anılacak, literatür içinde bir literatür oluşturarak uzun yıllar etkisini sürdürecektir ve adını yaşatacak bir eser bırakmıştır. Nitekim onun vefatından sonraki yıllarda ölen alimlerin, muta-

¹³ Taşköprülüzâde, *Nevâdiru’l-Ahbâr*, 1^b:2ⁿ.

¹⁴ Taşköprülüzâde, *Şakâik*, 2.

savvıfların isim ve hatıralarının unutulmaktan kurtarma endişesi, daima *Şakâik*'e zeyiller yazılması sonucunu doğurmuştur. *Şakâik* ile birlikte bu zeyil zinciri, Osmanlı İmparatorluğu devrindeki Anadolu bilim ve kültür hayatının, medrese ve tarikat cephelerini aydınlatmada başvurulan vazgeçilmez bir birikim olmuştur.¹⁵

Medrese dili olan Arapça ile yazıldığı için, bilhassa ilmî çevrede ilgi ile karşılanan ve hızlı bir şekilde şöhrete ulaşan *Şakâik*, Arapça bilmeyenler tarafından da yoğun ilgi görmüştür. Bu sebeple tamamlanmasının üzerinden çok vakit geçmeden Türkçe'ye tercüme edilme ihtiyacı duyulmuştur. Konumuz açısından eseri Osmanlı Türkçesine çevirenlerin, tercümelerinin başlangıcında sarfettikleri ifadeleri son derece önemlidir.

Bunların en meşhuru olan, Edirneli Mecdî'nin (ö.1590) 1586 yılında tamamladığı tercümenin başında, eserden Arapça bilmeyenlerin de rahatlıkla yararlanmaları için bu tercüme yapıldığını belirttiğini görmekteyiz.¹⁶

Yine *Şakâik*'in bir başka mütercimi Ahmed Hakî (ö.1567)'nin anlattıklarından, eserin Arapça bilen kişilerce zaman zaman insanlara okunduğunu, Arapça bilmeyenlerin ise o toplantılarda "keşke *Şakâik* de Türkçe olsaydı" şeklinde bir ifade kullanarak eserin Arapça yazılmış olmasından duydukları rahatsızlığı dile getirdiklerini ve onun da bu konuşulanlar doğrultusunda eseri tercümeye karar verdiğini öğrenmekteyiz.¹⁷

Eserin bir diğer mütercimi Amasyalı İbrahim b. Ahmed (ö.1589) de mukaddimesinde benzer gerekçeler ve ifadeler kullanmış, Arapça olduğu için herkesin rahatlıkla istifade edemediğini belirterek tercüme amacını ifade etmiştir.¹⁸ Buradaki ifadeleriyle o, Arapça eser yazımının, eğitim-öğretim dilinin Arapça olmasına rağmen Osmanlı Türk toplumuna tersliğini açıkça ortaya koymuştur. Amasyalı İbrahim b. Ahmed ve diğer mütercimler şüphesiz toplumun ihtiyaçları doğrultusunda tercüme çalışmaları yapmışlar, ilmiye sınıfının kendi sınıfı için vücuda getirdiği eserleri, hangi meslekten olurlarsa olsunlar halkın okur-yazar katmanlarına ulaştırmayı hedeflemişlerdir.

Taşköprülüzâde'nin yine *Miftâhu's-Saâde* adlı eserinin oğlu tarafından Türkçe'ye çevirilmesi, daha açık bir ifadeyle ilmiye sınıfının dışındaki insanların kolaylıkla faydalanabileceği hale getirilmesi, aynı şekilde Osmanlı

¹⁵ *Şakâik* zeyilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Behcet Gönül, "İstanbul Kütüphanelerinde al-Şakâik al-Nu'maniya Tercüme ve Zeyilleri", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, cüz: II, İstanbul 1945, 137-140, 155-168; Abdulkadir Özcan, *Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, İstanbul 1989.

¹⁶ Mehmed Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik fi Tekmilîti's-Şakâik*, İstanbul 1852, 10-11.

¹⁷ Muhtesibzâde Ahmed Hakî, *Terceme-i Şakâik (Hadâiku'r-Reyhân fi Tercemeti Şakâyki'n-Nu'mân)*, İstanbul Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2220, 1^b-2^a.

¹⁸ İbrahim b. Ahmed el-Amâsi, *Terceme-i Şakâik*, İstanbul Süleymaniye Ktp., Saliha Hatun. nr. 158, 2^a-2^b.

Türk toplumunda bilgi dolaşım sisteminin önünün açılması yolunda atılan adımlardandır.¹⁹ Zira o dönemlerde, insanların doğrudan bilgiye ulaşmaları oldukça zordu. Bunun sebebi ise temel kaynakların çoğunun Arapça olu-şu ve bunların verdiği bilgilerin, topluma âlimler vasıtasıyla aktarılmasıydı. Bu itibarla Taşköprülüzâde'nin, eserlerini yalnızca ilmiye sınıfına hitaben yazmış olduğunu, ancak bunlardan bir kısmının toplumun diğer kesimleri arasında da zamanla ilgi ve ihtiyaç uyandırdığını söylemek her halde daha doğru olur. Çünkü neticede hepsi Arapça olan eserlerinden, yalnızca *Şakâik* ve *Miftahu's-Saâde*'nin, tarzları gereği daha geniş bir kitleye hitap etmesi, bu eserlerin tercümelerini gerekli kılmıştır. Toplum, bu ikisinde – özellikle *Şakâik*'te- kendi örf-adetinden, geleneğinden, nisbeten yakın tarihindenden birşeyler bulmuştur. Dolayısıyla esere bireysel ilgi artmış, insanlar okumak ve sahip olmak istemişlerdir.²⁰ *Nevâdiru'l-Ahbâr* da biyografik bir eserdir. Ancak hayat hikeyeleri verilen kişilerin, oldukça eski zamanlarda yaşamış olmaları ve çoğunluğunu Arapların oluşturması, esere ilmi çevrede bir itibar kazandırmışsa da toplumun ilgisini çekmemiştir.

Son olarak belirtelim ki, Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, yaşadığı dönemde kendisini bir tarihçi olarak tanıtmaya çalışmamıştır. Tarih alanında kaleme almış olduğu eserlerinin orijinal bir tarzı olmayıp, kendi zamanına kadar Arap tarihçiliği içerisinde oluşan tabakât-terâcim türündedirler. Ancak önemli ölçüde tarih malzemesi içermektedirler. Müellifin tarihçilik yönünün açığa çıkmasına işte bu çalışmaları neden olmuş, adının Osmanlı tarih yazarları içerisinde anılmasını sağlamışlardır.²¹ Dolayısıyla müellif hakkında sonradan yapılan “Osmanlı tarihçisi” nitelemesinin ifade ettiği manayı, günümüz şartlarıyla değil onun bulunduğu ortam ve yaşadığı şartlar çerçevesinde değerlendirmek durumundayız. Bu itibarla klasik bir medrese öğrenimi görmüş ve aldığı bu klasik öğrenimle yine Osmanlı'nın en

¹⁹ Taşköprülüzâde, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, terc. Kemaleddin Muhammed, İstanbul 1895, I, 16-17.

²⁰ Bu ilgi Türklerin yaşadığı bölgeleri dahi aşmıştır. Öyle ki eser, Arap bölgelerinde yetişmiş olan yazarların da önemli bir başvuru kaynağı olmuş, kendileri de Taşköprülüzâde'nin biyografisine eserlerinde yer vermişlerdir. Tabiki bunda temel etken eserin Arapça yazılmış olmasıdır. Bu noktada Osmanlı Türk toplumu için dezavantaj olan dil farklılığı onlar için bir avantaj olmuştur. Bu yazarların ve eserlerinin isimleri şu şekildedir: İbnü'l-İmâd (ö.1678), *Şezerâtü'z-Zehab*; Muhammed Emin Abdullah el-Muhibbî (1651-1699), *Hulâsatü'l-Eser fi A'yânî'l-Karni'l-Hâdî Aşer*; Hasan b. Muhammed el-Bürîni (ö. 1615), *Terâcimü'l-A'yân min Ebnâi'z-Zaman*; Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî ed-Dimeşki (1570-1651), *Lutfu's-Semer ve Katfu's-Simer min Terâcimi A'yânî't-Tabakâti'l-Ülâ mine'l-Karni'l-Hâdî Aşer*; es-Siddîki (ö.1661), *el-Menhu'r-Rahmâniyye fi'd-Devleti'l-Osmâniyye*.

Ayrıca *Şakâik*'in 1881 yılında Bulak'ta İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'i ile birlikte basılması, Arap aleminde, Arapça oluşundan dolayı kazanmış olduğu ilgiyi gösteren başka bir husustur.

²¹ Bkz. FBabinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Uçok, Ankara 2000, 94-97.

klasik sayılabilecek toplumsal ve dinî hayatının yaşandığı bir dönemde, müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuş olan müellifin, ilmî çevrede saygınlığını artırmak, birikimini sergilemek, ilim dili olarak kabul görmüş Arapça'ya bağlılığını göstermek, biraz da kendisini tatmin etmek için hemen bütün eserlerini içinde yaşadığı toplumun dilinden farklı olarak- Arapça kaleme almış olduğunu söyleyebiliriz.

2. Mustafa Cenâbî

Çalışmamızın bir diğer örneği, XVI. asrın meşhur alimlerinden ve önde gelen tarihçilerinden Mustafa Cenâbî Efendi (ö.1590)'dir. Devrin meşhur müfessiri ve şeyhulislâmı Ebussuûd Efendi'nin mülazımliğında bulunmuş, çeşitli medreselerde müderrislik, birçok yerde de kadılık yapmıştır.²²

Kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan Kınalızâde Hasan Çelebi (ö.1604) ve Mustafa Beyânî (ö.1597), Mustafa Cenâbî'nin Arap edebiyatındaki derinliğinden ve tarihe olan özel ilgisinden bahsetmişler, yazmış olduğu cihan tarihini övmüşlerdir.²³ Cenâbî hakkında Türkiye'deki en kapsamlı araştırmayı gerçekleştirmiş olan Mehmet Canatar, tarih eserinin son derece tertibli ve metodik olmasından hareketle onun titiz, dikkatli ve disiplinli bir kişi olduğuna dikkat çekmiş, yaşadığı devrin yöneticilerince de itibar edilen saygın bir ilim adamı olduğunu ifade etmiştir.²⁴

Cenâbî'nin, Arapça yazmış olması nedeniyle çalışmamıza örnek olarak seçtiğimiz tarih eserinin orijinal adı *el-Hâfilu'l-Vasît ve'l-Aylamü'z-Zâhir el-Muhît*'dir. Ancak bu eser XVII. yüzyıldan itibaren müellifin kendi adıyla meşhur olmuş ve *Cenâbî Tarihi* olarak anılagelmiştir.

Eser, daha önceki tarih eserlerinde basit ifadelerle yer verildiğini gördüğümüz tarihin önemine, ilmî bir yaklaşımın sergilendiği giriş kısmıyla başlamaktadır. Cenâbî'nin burada, tarihi başlı başına bir ilim dalı olarak kabul etmiş olduğunu, tarihçinin de insanlara iyiyi ve doğruyu göstermek gibi önemli bir sorumluluk taşıdığını ve yerine getirdiğini net olarak belirten ifadeleri bulunmaktadır.²⁵

²² Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1989, I, 263; Atâî, *Hadâik*, I, 118, 308-309; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmii'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, neşr. M.Şerefettin Yalıtaya, I-II, İstanbul 1971, I, 224, 291, 851; II, 1181; M. Canatar, "Cenâbî Mustafa Efendi", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 352.

²³ Kınalızâde, eserinde kullanması için Cenâbî'nin kendisine gönderdiği Arapça, Türkçe şiirleri ve muammaları "bî misâl" olarak nitelendirmiştir, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, I, 263; Bkz. Beyânî Mustafa b. Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1997, 63. Atâî de ondan övgüyle bahsetmiştir, *Hadâik*, I, 309.

²⁴ Mehmet Canatar, *Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, Ankara Ü. Sos.Bil. Enst. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 1993, 27.

²⁵ Cenâbî, *Aylamu'z-Zâhir*, İstanbul Ragıp Paşa Ktp., nr. 983, 2ⁿ.

Eseri genel tarih niteliğinde olması nedeniyle ilk insan Hz.Adem'den başlamış olup 1587-1588 tarihine kadar gelmekte ve Hz.Peygamber devri hariç²⁶ 85 baktan (bölüm) oluşmaktadır. Metot bakımından klasik Arap tarihçiliği geleneğine uygun bir şekilde yazılmış olan eserde, Arap tarihçiliğinden farklı olarak rivayetler uzun bir ravi zinciriyle verilmemiştir. Cenâbî, konu başında veya sonlarında, verdiği bilgileri hangi kaynaklardan aldığını da kitabı ayıplanmasın diye zikrettiğini²⁷ kaydetmiştir.

Müellif gerek içerik gerekse olaylarda kronolojiyi gözetip bazı ihtilafları belirtmesi dışında yorumdan uzak kalması gibi özellikleriyle, klasik Arap tarihçiliğinin zamanı için yeni bir örneğini teşkil etmiş,²⁸ ancak Osmanlı dönemi tarihyazıcılığında ilk genel tarih eseri örneğini vermekle bir orijinalite yakalamıştır. Eserinin asıl özgünlüğü kendi zamanına ait verdiği bilgilerde yatmaktadır. Çünkü o, şahsî fikir ve kanaatlerine daha çok bu kısımlarda yer vermiştir. Bu bölümler ilk defa Cenâbî tarafından telif edilmiş olan II.Selim (1566-1574) ve III.Murad (1574-1595) dönemleri, onların zamanında yaşamış olan âlimler, şeyhler ve daha başka önde gelen kişilerin hayat hikayelerini içeren bölümlerdir. Bunlara ek olarak Cenâbî'nin zaman zaman serdettiği müşahedeleri, ziyaretleri, devlet adamları ve saray çevresinden işittikleri, ulemâdan duyup naklettikleri ve Osmanlı coğrafyası hakkında verdiği bilgileri esere orijinallik katan ve Osmanlı kültür-medeni-yet tarihi açısından önem taşıyan diğer yönlerdir.²⁹

Eserinde Arapça'yı oldukça güzel kullanmış olan Cenâbî, dil kurallarına olabildiğince uymuş, kolay anlaşılabilir nitelikte bir üslup tercih etmiştir. Şairlik yönü de olan, hatta Arapça şiirler yazabilecek düzeyde bu dili iyi bildiğini daha önce belirttiğimiz Cenâbî'nin, bazı müellifler gibi ağıdalı ifadeler kullanarak, edebî bir üslupla eserini yazabileceği muhakkaktır. Ancak o, edebî ve ağıdalı bir anlatım sergilememiş, ifade tarzından daha çok manaya önem vermiştir. Biz bu durumun Cenâbî'nin kullandığı kaynaklarının bir etkisi olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki, yararlandığı eserlerin çoğunluğu Arap müelliflere ait tarih eserlerinden oluşmaktadır ve bunlar basit ve sade bir anlatım üslubuna sahiptirler. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus daha vardır ki, o da Cenâbî'nin, eserini Arapça yazmayı tercih etmesiyle işinin bir hayli kolay olduğudur. Çoğunluğu Arapça olan kaynaklardan çok rahat bir şekilde istifade etmiş, kimi za-

²⁶ Çünkü müellif, Hz.Peygamber'in peygamberlik öncesi başından geçen olayları, gazveleri ve onun bazı üstün özelliklerini "Kitab" başlığı altında müstakil olarak işlemiştir.

²⁷ Cenâbî, *Aylamu'z-Zâhir*, 2^a.

²⁸ Bkz. Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *TTK Belleten*, XXXV, Ankara 1971, 660.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M.Canatar, *Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, 164-165.

man bilgileri özet bir şekilde bazen de aktarmıştır. Bu tarz bir yazım hiç şüphesiz eserini Türkçe kaleme almaya çalışan bir tarihçiye göre oldukça kolaydır diye düşünmekteyiz.

Canatar, araştırmasının Giriş kısmında Cenâbî'nin Tarihi hakkında “..yirmi beş yılı aşkın bir zaman dilimi içerisinde ve yoğun bir çalışma neticesinde tamamlanabilmiş olan Cenâbî Tarihi gerçek kıymetini bulamamıştır. Kendisini kullanan eserler şöhret bulup basılma imkanı dahi bulunduğu halde, Cenâbî Tarihi kapsamlı bir çalışma konusu dahi olmamıştır diyebiliriz” derken önemli bir gerçeği tespit etmiştir. Cenâbî Tarihi'nin maruz kaldığı belirtilen ilgisizliğin -başka sebeplerinin de olması söz konusu olabilmekle beraber- kanaatimizce önemli bir sebebi de Arapça olarak yazılmış olmasıdır. Çünkü eser, matbaa öncesi dönemde sadece ilmî çevre tarafından bilinip kullanılmış, matbaa sonrası ise Arapça oluşundan dolayı basılması mümkün olmamıştır. Zira matbaa sonrası, geneli Arapça olan dinî eserlerin basılmama hususundaki eğilime ek olarak, topluma kendi diliyle yazılmış eserleri sunma fikri hakim olmuştur. Matbaadan maksadın topluma daha kolay ve çok sayıda eser kazandırmak, en önemlisi faydalanabileceği eserleri ulaştırmak olduğu göz önünde bulundurulur ise Arapça eserlerin basılma imkanı bulamamalarının nedeni daha net anlaşılacaktır.

Son olarak belirtelim ki Cenâbî de daha sonra “Osmanlı Tarihçileri” diye anılacak olan hemen bütün âlimler gibi yetişme döneminde özel tarih dersleri almamış, zamanının anlayışı ve şartları gereği hocalar nezdinde tarih eserleri üzerinde bir çalışmada bulunmamış ve tarih ilmine dair özel bir eğitimi geçmemiştir. Hangi dilde yazmayı tercih etmiş olursa olsun hemen bütün Osmanlı tarihçileri için geçerli olan bu durum ve sorun, ancak onların özel ilgi ve gayretleriyle giderilebilmiştir. Daha açıkçası tarih ilmiyle ilgilenen Osmanlı aydınları tamamen kendi özel ilgi ve gayretleriyle birer tarihçi olmuşlar, eserler kaleme almışlar, bir tarih felsefesi ve literatürü oluşturmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin dünyaya açılıma paralel olarak gelişen ve değişen tarihçilik, her ne kadar bu bilim dalının daha uzunca bir süre medreselerin müfredat programına girmesini sağlayamamışsa da tarih alanına özel ilgisi olan kişileri etkilemiş, kaleme aldıkları tarih eserlerinin tarzını, içeriğini, metodunu ve anlatış biçimlerini zamanla değiştirmiştir. İşte bunlardan biri olan Cenâbî Efendi, zamanının Arap dünyası ile olan ilmî ve kültürel etkileşiminin bir neticesi olarak, tarih eserini Arapça olarak kaleme almış, üslup ve kaynakları kullanımı açısından dönemin Arap tarihçiliğini muhtemelen tetkik etmiş ve bundan etkilenmiştir.

Bu anlayış içerisinde tarih ilmiyle meşgul olmaya başlamış olduğunu - Kınalızâde'nin ifadeleri de bunu desteklemektedir³⁰ - düşündüğümüz Cenâbî Efendi, sahip olduğu Arapça ile başta Osmanlı ilmiye sınıfı olmak üzere, dili Arapça olan İslâm dünyasına ve Türkler gibi öğrenim dili olarak Arapça'yı kabul etmiş daha başka müslüman milletlere hitap ederek daha geniş bir kitleye ulaşmak, ek olarak da Arapça kaynaklardan istifadeyi azami ölçüde yapabilmek maksadıyla eserini Arapça yazmıştır diye düşünmekteyiz. Bununla birlikte başta kendi çevresi olmak üzere İslâm dünyasında bir şöhrete ulaşmayı, prestij elde etmeyi pekala düşünmüş olabilir. Ancak görülen o ki, eserinin Arapça olması nedeniyle içerisinde yaşadığı topluma hitab etmemesi, çağdaşları olan Hoca Sadeddin Efendi (ö.1599) ve Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1599) gibi ünlü kişilerin gölgesinde kalması, Arap dünyasında da kendi eserinden ziyade onun yanlışılarla dolu bir özeti olan Ahmed b. Yusuf el-Karamânî (ö.1610)'ye ait *Ahbârü'd-Düvel* adlı eserin meşhur olmasıyla, yukarıda sözünü ettiğimiz her yazar için doğal olabilecek muhtemel beklentileri pek gerçekleşmemiş, böylece Cenâbî gerek zamanında gerekse günümüzde hak etmiş olduğu ilgiyi görememiştir.

Son olarak Cenâbî'nin tarihçiliğindeki gelişime bakarak, onun yaklaşık 25 yılını verip Arapça olarak kaleme aldığı *el-Aylamu'z-Zâhir*'ini önce yine Arapça olarak özetlemesinin,³¹ sonra da bu özeti -her ne kadar III. Murad'ın isteği söz konusu olsa da³² - kullandığı dil itibarıyla içinde yaşamış olduğu toplumu göz ardı ettiğini yansıtan ifadeler kullanarak³³ Türkçe'ye çevirmesinin oldukça anlamlı olduğunu düşünmekteyiz. Bu gelişime göre Cenâbî, sonuçta tarih bilgisinin insanların öz malı olduğunu, buna en kolay ve doğru biçimde ulaşma hakkına sahip olduklarını, tarihçinin görevinin ise bu bilgi ile insanlar arasındaki engelleri kaldırıp anlaşılır ve aktardıkları bilgilere güvenilir eserler kaleme almak olduğunu anlamış gözükmektedir.

3. Kâtip Çelebi

Çalışmamızda örnek olarak ele aldığımız bir diğer müellif ise Kâtip Çelebi'dir. 1609'da İstanbul'da doğmuş ve Hacı Halife diye de anılmış olan Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılın en önemli ilim ve fikir adamlarındandır. Küçüklüğünden itibaren dinî ilimlere ilişkin özel dersler almış, 1623 yılında babası

³⁰ Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şuarâ*, I, 263

³¹ Arapça özetin adı *Nihâyetü'l-Merâm ve Bahrü Cevâhiri'l-Kelâm*'dir. FBabinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 122.

³² Cenâbî, *Dürr-i Mekkûn*, İstanbul Nuruosmaniye Ktp. nr. 3107, 2^a-2^b.

³³ Cenâbî, *Dürr-i Mekkûn*, 2^a-2^b.

aracılığıyla dîvan kalemlerinden Anadolu muhasebesi kalemine kâtip olmuş, burada hesap kurallarını ve siyâkat yazısını öğrenmiştir. Ordu ile birlikte çok sayıda sefere katılmıştır.³⁴ Son olarak 1634'de IV. Murad'ın Revan seferine katıldıktan sonra kalan ömrünü ilim öğrenmek ve öğrenci yetiştirmekle geçirmeye karar vermiştir. Zamanının alimlerinden Kâdizâde Mehmed Efendi, A'rec Mustafa Efendi, Vaiz Veli Efendi, Ayasofya dersiâmı Abdullah Efendi ve Süleymaniye dersiâmı Mehmed Efendi'den farklı ilim dallarında dersler almıştır.³⁵

Kâtip Çelebi, genel kabul görmüş 6 Ekim 1657 tarihinde³⁶ vefatına kadar yorucu ve aralıksız bir çalışma hayatı geçirmiş, kısacık ömrüne çok şeyler sığdırmaya çalışmıştır. Tarih, coğrafya, sosyoloji, atlas, felsefe, astronomi, matematik, hadis, fıkıh gibi çok çeşitli alanlarla ilgilenmiş olması sebebiyle birçok konuda eser kaleme almıştır.³⁷

Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fi İlmi't-Tarih ve'l-Ahyâr, Kâtip Çelebi'nin yazmış olduğu ilk eserdir. Yazını 1642 yılında tamamlanmış olan eser,³⁸ yaratılıştan müellifin yaşadığı zamana kadar gelen Arapça bir dünya tarihidir. Eserde, *Cenâbî Tarihi*'nden özetle alınan seksen iki hükümdar sülalesi yüz elliye çıkarılmıştır.³⁹ Müellifin ifadesiyle bir mukaddime, üç asıl (bölüm) ve bir hâtimedden oluşmuştur.⁴⁰ Mukaddimedede tarih kavramı, tarihin yararı ve gayesi üzerinde durulmuş, genel tarih niteliği taşıyan tarih kitaplarının bibliyografyası verilmiş ve tarih metodolojisi mahiyetinde tarihinin bilmesi

³⁴ Kâtip Çelebi, *Süllemül-Vusûl*, İstanbul Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 1887, 272^a.

³⁵ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk*, İstanbul 1869, 127-134; Ayrıca bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-Fudalâ*, neşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, 263. Fahri Ç. Derin, "Kâtip Çelebi-Hayati". *Bilgi Dergisi Kâtip Çelebi Özel Sayısı*, XI, S. 128, Kasım 1957, 5; Eyüp Baş, "Kâtip Çelebi", *Türkler*, edt. H.Celal Güzel-K.Çiçek-S. Koca, Ankara 2002, XI, 80-88.

³⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-Fudalâ*, 263; Mustakimzâde Süleyman, *Mecelletü'n-Nisâb*, 362^a; Bursalı Mehmed Tâhîr, *Osmanlı Müellifleri*, 124; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul 1896, V, 3806; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 215.

³⁷ Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudalâ*, 263-264; Bursalı Mehmed Tâhîr, *Osmanlı Müellifleri*, III, 124-131; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 215-223; J.H. Mortmann, "Hacı Halife", *Dâiretü'l-Meârif el-İslâmiyye*, Tahran 1933, VII, 235-239; *Bilgi Dergisi Kâtip Çelebi Özel Sayısı*, XI, S. 128, Kasım 1957 (Bu sayıda ayrıca F.Ç. Derin tarafından İstanbul kütüphanelerinde bulunan Kâtip Çelebi'ye ait yazma eserler liste halinde verilmiştir); *Kâtip Çelebi Hayati ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1991; Gürbüz Deniz, "Kâtip Çelebi", *Osmanlı*, edt. Güler Eren, Ankara 1999, VIII, 127-130; Eyüp Baş, "Kâtip Çelebi", *Türkler*, XI, 80-88.

³⁸ Abdülkadir Özcan, "Fezleketü't-Tevârih", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 542. [Eserin tek ve müellif hattı nüshası Beyazıt Umumi Kütüphanesi 10318 numarada kayıtlıdır.]

³⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Ziünân*, I, 291.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fi İlmi't-Tarih ve'l-Ahyâr*, İstanbul Beyazıt Umumi Ktp, nr. 10318, 1^b-3^a.

gereken kurallar sunulmuştur. Eserin Osmanlı tarihine ayrılmış olan 197^a-250^b varakları arasında ise kuruluştan 1641 yılına kadar meydana gelen olaylar sıralanmış, IV.Mehmed'e (1648-1687) kadar padişahlar, vezîriâzamlar, şeyhulislâmlar, kazaskerler, İstanbul kadıları ile diğer vezirler, beylerbeyiler, padişahların hocaları, nâkibüleşrâflar ve diğer bazı yüksek rütbeli devlet adamlarının isimleri verilmiştir.

Eser genel tarih niteliğinde ve daha çok derleme bir çalışma olması nedeniyle, Cenâbî örneğinde de belirttiğimiz gibi, müellifin dil kullanımı ve konuları işleyiş üslubu noktalarındaki özgünlüğünü tespit etmek hayli güçtür. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Kâtip Çelebi'nin eserde kullandığı Arapça oldukça sadedir. Bunu bilinçli olarak tercih etmiş olabileceği gibi yazarlarının çoğu Arap olan tarih kaynaklarından alıntı yapması da bunda etkili olmuştur denebilir. Zira bu kaynakların çoğunluğu edebî anlatımı ön plana çıkarmak yerine, aynı konuda ne kadar rivayet varsa gerek senedlerinde gerekse haberlerin içeriklerindeki farklılıklarıyla birlikte bunları aktarma amacı taşıyan eserlerdir. Arap tarzı tarihçilik olarak nitelenen bu tarz tarihyazımı, daha önce belirttiğimiz gibi rivayetlerin senedlerinden kırpma yapılarak ya da hepten senedlerinden vazgeçilerek Osmanlı tarihçilerinden bazılarınca kullanılmıştır. Cenâbî bunun ilk örneği olarak kabul edilmiştir. *Cenâbî Tarihi*'ni kullandığı belli başlı eserler arasında sayan Kâtip Çelebi de bir nevi onun takipçisi olarak yorumlanmıştır.⁴¹

Kâtip Çelebi metot ve üslubu nedeniyle Arap tarzı tarihyazımını takip etmiş olmanın yanı sıra, İbn Haldun (ö.1406)'un tarih felsefesini kabul edip uygulayan Osmanlı tarihçilerinden biri olarak da gösterilmektedir.⁴² Onun tarih felsefesi hususundaki görüşlerine ve müslüman tarihçilerin düşüktükleri hatalara ilişkin *Mukaddime*'sinde verdiği örneklerle,⁴³ *Fezleke*'nin giriş kısmında değinmiş olan Kâtip Çelebi,⁴⁴ ancak bu husustaki bilgileri İbn Haldun'dan aldığını belirtmemiştir. Kâtip Çelebi'nin ayrıca *Düstûru'l-Amel* adlı eserinde, devletin içerisinde bulunduğu durumu sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ortaya koyması ve geçirdiği evreleri organizmacı bir yaklaşımla anlatması da onun İbn Haldun takipçisi olarak yorumlanmasına sebep olmuştur. Ancak Kâtip Çelebi, devletlerin hayatını doğma, gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma evrelerine ayıran bu tarih felsefesini kabul et-

⁴¹ Bkz. Ş. Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", 660; M.Canatar, *Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, 108-115.

⁴² Bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, 157.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut 1998, 21-45.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr*, 4^a-4^b.

mekle birlikte, yerinde ve zamanında alınacak önlemlerle beklenen sonun uzatılabileceğini, en azından bu evrelerin daha rahat ve uyumlu geçirilebileceğini savunarak⁴⁵ İbn Haldun'un determinizminden ayrılmıştır.

Fezleketü't-Tevârih'in temel kaynağı, Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi⁴⁶ Cenâbî Mustafa Efendi'nin yine Arapça olan *el-Aylamu'z-Zâhir* adlı eseridir. Bu eseri genel olarak özetlemiş, kimi zaman da aynen iktibas etmiş⁴⁷ olan müellif gerek metin içerisinde gerekse sayfa kenarlarında yararlandığı kaynakların isimlerini belirtmiştir. Ancak doğal olarak tefsir, hadis ve genel tarih eserleri ve diğer Osmanlı tarihleri de onun başlıca kaynaklarıdır.

Eserin Osmanlı tarihi açısından taşıdığı değeri sayfalarca anlatmak mümkündür. Ancak biz konumuz açısından baktığımızda, *Fezleketü't-Tevârih*'in, bütün özelliklerine rağmen tarihî değerini tam olarak kabul ettirememiş olduğunu anlamaktayız. Bunu etkileyen en önemli faktör de kanaatimizce eserin Arapça olmasıdır. Bizi bu düşünceye sevkeden neden de müellifin bizzat kendi tutumudur. Çünkü Kâtip Çelebi, Arapça *Fezleketü't-Tevârih*'e zeyl olarak kaleme aldığı Türkçe *Fezleke*'sinin mukaddimesinde, bu eserini ana dili Türkçe olan Osmanlı Türklerinin anlaması için Türkçe yazdığını belirtmiştir.⁴⁸

Bu derleme çalışmasında, ilk eseri olması nedeniyle hem içerik hem de dil kullanımı yönünden Kâtip Çelebi'nin oldukça deneyimsiz olduğu görülür. Çünkü müellif, bazı ekleme ve çıkarmalarda bulunmasına bakılırsa henüz bu eserde tam olarak neyi ne kadar sunmak istediğini tespit edememiş, bütün birikimlerinden birşeyler sunmak gayretinde olduğunu hissettirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere *Süllemü'l-Vüsûl* ve *Keşfü'z-Zunûn* gibi daha sonra kaleme alacağı farklı türden eserlerin içeriklerindeki bir kısım malzemeyi *Fezleke*'sine katmış olması bu kanaati uyandırmaktadır.

İlk eserini Arapça kaleme alması, dil tercihi yönünden de müellifin tecrübesizliğinin bir parçası olarak görülebilir. Bizde bu hissi uyandıran nokta, daha sonra kaleme almış olduğu *Süllemü'l-Vüsûl* ve *Keşfü'z-Zunûn* gibi iki büyük eserin Arapça olarak kaleme alınmalarına nitelik ve malzemeleri gerekçe gösterildiği halde, *Fezleke*'nin Arapça kaleme alınış sebebi hakkında bir gerekçe ileri sürülmeysiştir. Ancak kanaatimizce *Fezleke*'nin de, Kâtip Çelebi'nin kendi yaşadığı dönemle ilgili aktardıkları hariç, daha çok za-

⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-Amel li İslâhi'l-Halel*, İstanbul 1863, 5-6.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 291.

⁴⁷ Bu hususta örnekler için bkz. Mehmet Canatar, *Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, 108-115.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 1; Bekir Kütükoğlu, "Fezleke", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 541.

manına kadar oluşmuş ve çoğu Arap tarihçiler tarafından kaleme alınmış tarih literatürüne dayanıyor olması, esasında diğer iki eser için gösterilen gerekçeden fazla farklı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu kanaatimizle birlikte onun henüz ilk eserini yazan bir kişi olarak, eserini daha kolay yazmak ve kabul görmediği ilmiye sınıfına karşı bir saygınlık kazanmak için Arapça yazmayı tercih etmiş olabileceğini de düşünmekteyiz.

Değirmeye çalıştığımız bu hususlar nedeniyle eser, Osmanlı tarih litare-türünde az tanınan ve kullanılan bir çalışma olmuştur. Dilinin Arapça olması eserin çoğaltılmayıp tek bir nüsha halinde kalmasına, buna bağlı olarak az tanınmasına ve kullanılmamasına sebep olmuştur. Oysa daha sonra kaleme almış olduğu eserlerden Türkçe *Fezleke* ve *Takvîmü't-Tevârih* hem çok sayıda istinsah edilmişler hem de matbaa sonrası basılma imkanı bulmuşlardır. Sonuç olarak denilebilir ki, Kâtip Çelebi'nin ilk tarih eseri olan bu derleme çalışması, müellifin yaşadığı dönemler hakkında orijinal bilgiler içermesine rağmen⁴⁹ fazlaca müracaat edilen bir kaynak olma niteliği kazanamamıştır.

Kâtip Çelebi'nin batı ve doğu ilim dünyasında en çok tanınmış olan eseri olan *Keşfü'z-Zünûn* da Arapça kaleme alınmıştır. İlk olarak Alman şarkiyatçı Gustav Leberecht Flügel (1802-1870) tarafından 1835-1858 tarihlerinde Latince tercümesiyle birlikte neşredilmiş olan eser, Türkiye'de ise ancak 1941 yılında basılmış olup henüz Türkçe bir tercümesi bulunmamaktadır.

Kâtip Çelebi'nin ifadelerinden⁵⁰ anlaşılacağı üzere bu eserin içeriği, ilimlerin konuları ve bu ilim dallarında telif edilmiş eserlerdir. Bu özelliğiyle "Şark ilim hazinesinin anahtarı" olarak nitelenen esere çok sayıda zeyl yazılmıştır.⁵¹ Ancak kendisi de netice itibarıyla Arap müellif İbn Nedîm (ö.995) ve Osmanlı müellifi Taşköprülüzâde (ö.1561)'nin bu nitelikte yazılmış eserlerinin bir tamamlayıcısı sayılır.

⁴⁹ Örneğin Ali Şakir Ali, Kâtip Çelebi'nin özellikle Irak bölgesine Osmanlı Devleti tarafından düzenlenen seferlere katılmış olduğuna dikkat çekmiş, dolayısıyla onun Irak bölgesinin idari, iktisadi ve içtimaî tarihine dair verdiği bilgileri gözardı etmenin mümkün olmayacağını dile getirmiştir, "Müellefâtü Hacı Halife et-Târihiyye Masdaran li Târihi'l-Irak el-Hadîs", *el-Mecelletü't-Târihiyye el-Arabiyye li Dirâsât el-Osmâniyye*, Ekim 1999, S. 19-20, 82-86.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk*, 135-136.

⁵¹ *Keşfü'z-Zünûn*'a zeyl yazarların ilki Vişnezâde Mehmet İzzetî Efendi (ö.1681)'dir. Zeylinin müsvedde halinde kaldığı söylenmektedir. Daha sonra Arabacılar Şeyhi İbrahim Efendi (ö.1775) ve Hanifzâde Ahmed Tahir Efendi (ö.1802) birer zeyl yazmışlardır. Hanifzâde'nin zeyli 506 kitap ismini içermekte olup *Âsâr-ı Nev* adını taşımaktadır. Şeyhulislam Ârif Hikmet Bey (ö.1858)'in de günümüzde mevcudu bulunan ve Cim harfinde biten bir zeyli vardır. Son olarak Bağdadlı İsmail Paşa (ö.1920) tarafından yazılmış olan *İzâhu'l-Meknûn* adlı zeyli vardır ki, bu zeyl on binden fazla eser ismi içermekte olup, *Keşfü'z-Zünûn*'un en önemli zeyillerinden kabul edilir. Bkz. M.Şerefettin Yaltkaya, *Keşfü'z-Zünûn (Mukaddime Kısmı)*, I, 12-13.

Eserin çeşitli bölümlere ayrılmış olan giriş kısmında, ilmin önemi, değeri, bölümlenmesi ve tarihi üzerinde durulmuş, sırası geldikçe bütün ilimlerin adları, tarifleri ve konuları verilmiştir. Bu ilimler hakkındaki eserler bablar halinde sıralanmıştır. 300'den fazla ilim dalında yazılmış olan yaklaşık 15.000 eser tanıtılmıştır. Bu vesileyle 10.000 kadar da müellif ve şârih hakkında bilgi verilmiştir. Eser bir hâtime ile son bulmuştur.

Diğer eserinde olduğu gibi bu eserde de Kâtip Çelebi'nin dil kullanımını ve üslûbunu net olarak yansıtacak bir durum söz konusu değildir. Çünkü eserde yer alan ve çoğu Arap müelliflerin Arapça eserleri olan kitap isimleri, yanlış anlama ve kullanımlara mahal vermemek maksadıyla aynen kaydedilmiştir. Kitaplar ve yazarları hakkında verilen özlü bilgiler de büyük oranda yine eserlere bağlı olarak verildiği için, Kâtip Çelebi'nin özgün bir üslup sergilediğini söyleyemeyiz. Derleme niteliğinde olan eserde, daha önceki benzerlerine göre farklılık arzeden yön, eserlerin alfabetik olarak sıralanmış olmasıdır. Ancak eserin mahiyetinin neden olduğu bu üslup ve metoda, Kâtip Çelebi'nin kişisel birtakım katkı ve müdahalelerinin bulunduğunu da düşünmeliyiz. Çünkü yapmış olduğumuz karşılaştırmalar, onun bazı eserler hakkındaki bilgilerde kısaltma veya eklemelere gittiğini göstermektedir. Bu durumun eserde pekçok örneğini bulmak mümkündür.

Bahsettiğimiz özellikleri nedeniyle, sade bir Arapça anlatımın egemen olduğu *Keşfü'z-Zünûn*'da, hemen her eser için göz önünde bulundurulmuş hususların; eserin adı, ne zaman ve kim tarafından yazıldığı, yazarın doğum yeri ve tarihi, ölüm yeri ve tarihi, eserin konusu ve bölümleri, Arapça değilse eserin dili, önemi, baş kısmındaki ifadeler, telif, zeyl, şerh, hâşiye veya tercüme olup olmadıkları, yapılmışsa tercüme, zeyl veya şerhlerinin isimleri ve bunlar hakkında bilgi gibi hususlar olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

Eser hakkında günümüze değin çok şey yazılmış ve söylenmiştir. Bunlardan Şemseddin Sami'nin "*Keşfü'z-Zünûn* hakikaten takdir ve takdise sezâvâr bir eserdir ki, ondan evvel misli mesbûk olmadığı gibi, kendisi tahririne himmet etmemiş olaydı ondan sonra kimse tarafından vücuda getirilmesi de me'mûl olamazdı"⁵³ sözleri onun kıymetini oldukça veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'u Arapça yazmış olması, edindiğimiz kanaate göre çalışmanın konusundan kaynaklanmıştır. Yani önceki bölümde üzerinde durduğumuz ilim dilinin Arapça olması veya zamanın dinî anlayışlarının etkileri gibi faktörler, bu gerekçeye ancak ek sebepler olarak

⁵² Kâtip Çelebi eserin mukaddimesinde içerik ve metodu hususunda ayrıntılı bilgi vermiştir. Bkz. *Keşfü'z-Zünûn*, I, 1-3.

⁵³ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul 1896, V, 3807.

düşünülebilir. Daha öz bir ifadeyle onun yaptığı tamamen ilmî bir tercihtir. Şerefettin Yaltkaya'nın bu husustaki ifadeleri de aynı doğrultudadır: "Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünûn*'u Arapça yazmıştır. Çünkü konusu olan kitap isimlerinin yüzde doksan beşi Arapça olduğu gibi bu kitapların tayin ve tarifleri için başlarından aynen irad olunan cümlelerin de yüzde doksan beşi Arapça olduğundan, eserin bu lisanla yazılmasına mevzu kendisini sevkettmiştir. Müelliflerin hal tercümelerini bildiren ve bunun da yüzde doksan beşi Arapça menbalardan alınmış olan *Süllemü'l-Vusûl li Tabakâti'l-Fuhûl*'unu da Arapça yazması aynı sebebe mebni olmakla beraber o zamanlarda Arapça'nın ilim lisanı olması da bu hususta müessir olmuştur. Maamafih Kâtip Çelebi Türkçe yazmış olduğu bir çok güzel eseriyle lisanımızın kıymetini takdir etmiş ve etrafını tenvir etmek için bu lisanı kullanmanın zaruri olduğunu unutmamıştır."⁵⁴

Aynı hususa değinen Eleazar Birnbaum da şu ifadeleri kullanmıştır: "Çoğu çalışması için Türkçe'yi seçmiş olan Kâtip Çelebi bu eser için Arapça'yı tercih etmiştir. Neden? Çünkü o, çoğunluğu Arapça olan tüm İslâmî bibliyografyayı toplayarak, etnik kökenleri ve ana dilleri ne olursa olsun eğitim-öğretimde Arapça'yı kullanan bütün müslümanlara ulaşmak istemiştir."⁵⁵

Gerçekten de bu eser, Arapça oluşu nedeniyle daha yazıldığı yüzyıldan itibaren tüm İslâm dünyasında tanınmış, hatta şarkiyatçıların dahi ilgi odağı olmuştur. Müellifin ifadesine göre yirmi yıllık bir birikimin ürünü olan eser, çoğu araştırmacı tarafından "bibliyografik ansiklopedi" olarak tanımlanmıştır.⁵⁶

Bu vesileyle belirtmeliyiz ki, *Keşfü'z-Zünûn* daha çok bilimsel çalışmalar yapan kişilere yönelik bir eserdir. Buna rağmen Arapça yazılmış olmasını, Türk toplumu için bir dezavantaj görenler de olmuştur. Örneğin Kâtip Çelebi'nin basılmış olan Türkçe eserlerini sıralayan Faik Reşad (1850-1914), Arapça olanların basılamamış olmasından duyduğu üzüntüyü dile getir-

⁵⁴ M.Şerefettin Yaltkaya, *Keşfü'z-Zünûn (Mukaddime Kısmı)*, I, 15.

⁵⁵ Eleazar Birnbaum, *The Questing Mind: Katib Chelebi (1609-1657)*, Toronto Oriental Club'ta sunulan konuşma metni, 6 Aralık 1988, 12; Ayrıca bkz. Vasfi Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, 483-484.

⁵⁶ M.Şerefettin Yaltkaya, *Keşfü'z-Zünûn (Mukaddime Kısmı)*, I, 10; M.Reşidoğlu, "Bizde Ansiklopedi ve Keşfü'z-Zünûn", *Bilgi Dergisi Kâtip Çelebi Özel Sayısı*, XI, S. 128, Kasım 1957, 22, 32; Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, İstanbul 1965, I, 199; J.H. Mortmann, "Hacı Halife", *Dâiretü'l-Meârif el-İslâmiyye*, Tahran 1933, VII, 237; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*, London 1994, 174; C. Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara (?), 361; Louis Mitler, *Ottoman Turkish Writers*, New York 1988, 78; Muhammed Receb el-Beyûmî, "Hacı Halife, Şezerât Mechûle an Âlimin Şehîr", *Mecelletü'l-Ezher*, Kahire 1969, XL, S. 9, 715-716.

mekte, *Keşfü'z-Zünûn* için de “Diğerleri ve hele ‘hazine-i marifet’ denilmeye layık olan *Keşfü'z-Zünûn* dahî Türkçe’ye ba’det-tercüme basılmış olsa ne kadar istifade ederdik.”⁵⁷ ifadesini kullanmıştır.

Muallim Cevdet de, *Keşfü'z-Zünûn*’un gerek İslâm âlemindeki gerekse Batı’daki şöhretinden bahsettikten sonra -başka bir yorumda bulunmadan- “Fakat Kâtip Çelebi bu eseri Arapça yazmıştır” cümlesiyle sözlerini bitirerek bir nebze de olsa bundan hoşnut olmadığını hissettirmiştir. Zaten müellif aynı yerde onun Türkçe eserlerini dikkate alarak, “Kâtip Çelebi kadar Türk’ü ve Türkçe’yi düşünmüş bir müderris gelmemiştir” ifadesini kullanmış, dolayısıyla bu husustaki tavrını açıkça ortaya koymuştur.⁵⁸

Söz konusu görüşler çerçevesinde, daha çok akademik çevreye hitap ettiğini düşündüğümüz *Keşfü'z-Zünûn*’un, Osmanlıların son döneminde yaşanan tercüme ve neşir hareketliliğinden nasibini almasının beklendiği ortaya çıkmaktadır. Belki o zamanlar için bu husus çok ciddî bir eksiklik olarak görülmemiştir. Ancak günümüzde akademik çevrenin de bu eseri kullanacak kadar dil yeterliliğine sahip olmadığı göz önüne alınırsa, eserin o zamanlar Osmanlı Türkçesi’ne çevrilmiş olmasının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kâtip Çelebi’nin Arapça kaleme almış olduğu bir diğer eser ise *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*’dur.⁵⁹ Eserde müslüman ve müslüman olmayan pek çok meşhür alim, devlet adamı, filozof, yazar, şair ve çeşitli mesleklerden kişilerin kısa biyografileri alfabetik olarak sıralanmıştır. Dil kurallarına bağlı ve oldukça sade bir Arapça ile kaleme alınmış olan *Süllemü'l-Vusûl*, biyografik özelliği sebebiyle oldukça yalın bir anlatıma sahiptir.

Süllemü'l-Vusûl, Osmanlı tarih literatüründe türü itibarıyla ilk olmasa da kapsamı bakımından ilk sayılabilir. Çünkü müslüman ve müslüman olmayan binlerce önemli kişinin biyografileri, ilk defa bu eserle bir kitap içerisinde toplanmaya çalışılmıştır. Eserde esas olan nokta, gerek kişilikleri gerekse eser ve icraatlarıyla tanınmış tüm tarihî şahsiyetlerin tanıtılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında eser tam anlamıyla biyografik bir ansiklopedidir. Her bir biyografi içerisinde verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda da bir genel kültür ansiklopedisi denilebilecek özelliktedir.

Ne var ki eser, belirttiğimiz özelliklerine rağmen istinsahı yapılmamış ve neşredilme imkanı bulamamıştır. Bu durumun kanaatimizce çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, eserde yer verilen kişilerin büyük

⁵⁷ Faik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1893, 129.

⁵⁸ Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, haz. Erdoğan Erüz, İstanbul 1978, 76-77.

⁵⁹ Günümüze ulaşmış olan tek nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 1887’de kayıtlı olup, müellifin eseri tam olarak bitirememiş olduğu anlaşılmaktadır.

oranda *Keşfü'z-Zünûn*'da adı geçen kitapların yazarları olarak görülmesidir. Dolayısıyla istinsahı ve neşri için uğraşmanın gereksiz olduğu düşünülmüştür. Diğer bir husus ise içeriğiyle ilgilidir. Bahsettiğimiz gibi eserde sadece Osmanlı coğrafyasındaki meşhur şahsiyetlere değil, tüm İslâm coğrafyasındaki hatta müslüman olmayan nice meşhur kişiye yer verilmiştir. Dolayısıyla bu genellik ilginin az olmasına neden olmuştur. Bu tutumu en güzel açıklayan örnek daha önce üzerinde durduğumuz Taşköprülüzâde'nin *Şakâik*'ine gösterilen ilginin sebebinde yatmaktadır.

Son olarak Kâtip Çelebi'nin eserlerinin, hem içerik hem de yaklaşım bakımından Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktası olduklarını ifade etmek gerekmektedir. Çünkü o tarih, teracim, bibliyografi, otobiyografi, tarihî coğrafya ve atlas konularındaki birbirinden güzel, sağlam ve güvenilir eserleriyle XVII. asra damgasını vurmuştur. Bu nedenle onun tarihçiliği sadece üzerinde durmaya çalıştığımız Arapça eserlerinden hareketle ortaya konamaz. Bu noktayı gözardı etmemekle birlikte, ağırlıklı olarak şu hususları belirtmekte yarar vardır.

Kâtip Çelebi, Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça'ya da vakıf bir müelliftir. Bu iki dile vukufiyeti görmüş olduğu derslerden ziyade, bu dilin konuşulduğu yerlere katıldığı pek çok sefer vesilesiyle gitmiş ve bulunmuş olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla seferler kendisine dil tecrübesi kazandırdığı gibi çok zengin bir tarih, kültür ve engin bir literatür bilgisi de kazandırmıştır.

Eserlerinde büyük oranda Osmanlı Türkçe'sini kullanmış olan Kâtip Çelebi Arapça ve Farsça eser de kaleme almıştır. İncelediğimiz üç eseri dışında Arapça kaleme almış olduğu eseri yoktur. Bu eserlerin Arapça yazılmasına da içerikleri sebep olmuştur. Çünkü *Türkçe Fezleke*, *Takvîmü't-Tevârih*, *Tuhfetü'l-Kibâr* gibi diğer tarih eserleri, Arapça anlatımı gerektirmeyen ve büyük oranda Arapça kaynaklara dayanmayan çalışmalardır. Oysa Arapça *Fezleke*, *Keşfü'z-Zünûn* ve *Süllemü'l-Vusûl* yüzde doksan oranda Arapça kaynaklara dayalı olarak vücuda getirilmiş çalışmalardır. Dolayısıyla derleme özelliği en fazla bu eserlerinde hissedilmektedir. Bu itibarla Kâtip Çelebi'nin, klasik Osmanlı bilim hayatının etkisiyle daha çok dinî ilimlere dair kitapların yazılmasında görülen Arapça yazma anlayışına ve eğilimine sahip olmayıp, çalışmayı planladığı konunun gereği olarak böyle bir dil tercihine gitmiş olduğunu söylemek mümkündür. Üzerinde durduğumuz üç eser için Arapça yazmayı tercihi hususunda her hangi bir açıklama yapmayan Kâtip Çelebi, yukarıda belirttiğimiz gibi Türkçe *Fezleke*'sinin mukaddimesinde, ana dili Türkçe olan Osmanlı halkının anlaması için Türkçe yazdığını ifade ederek aslında bu meseleye duyarsız olmadığını ortaya koymuştur.

4. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah

Tarih sahasındaki eserini Arapça yazmış olması nedeniyle çalışmamıza örnek teşkil eden bir diğer müellif ise Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah'dır. 1632 yılında Selânik'te doğmuş, çocukluğunda baba mesleği olan çulhacılıkta meşgul olmasına rağmen, tahsile olan büyük eğilim ve isteği nedeniyle bu mesleği bırakarak, Selânik Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmed Efendi'ye intisap etmiştir.⁶⁰ Selânik ve İstanbul'daki öğrenim hayatında zamanının önde gelen âlimlerinden tefsir, hadis başta olmak üzere İslâmî ilimler, mantık, felsefe, tıp ve tabii ilimlerde dersler almıştır.⁶¹

Münecimbaşı, astronomi ve astroloji dersleri aldığı hocası ve selefi Şekîbî Mehmed Efendi'nin 1667 yılında vefatından sonra onun yerine münecimbaşı olmuştur.⁶² Latifeden hoşlandığını bildiği IV.Mehmed'e Ubeyd Zâkânî'nin Arapça *Letâifnâme*'sini Türkçe'ye çevirerek takdim etmiş olan Münecimbaşı, bu itibarını onun tahttan indirilişine kadar sürdürmüş, II.-Süleyman tarafından ise 1687'de Kahire'ye sürülmüştür. Orada iki yıl kaldıktan sonra, önce Mekke'ye sonra da Medine'ye geçmiş olan Münecimbaşı, 1702'deki vefatına kadar öğrenci yetiştirmek ve eser telif etmekle meşgul olmuş, bir süre de Mekke Mevlevîhanesinin şeyhliğini yapmıştır.⁶³

Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi, özetle sunduğumuz bu hayat hikayesinden anlaşılmaktadır ki, küçüklüğünden itibaren ilim tahsil etmeye düşkün bir kişiliğe sahiptir. Ancak yukarıdaki bilgilere göre onun, zamanın örgün öğretim kurumları sayılan medreseler yerine tahsil hayatını tekkelerde geçirdiğini, kendi okuttuğu dersleri de yine bağlı bulunduğu Mevlevî tarikatının tekkelerinde verdiğini anlıyoruz. Önceleri klasik olarak dinî ilimlerde yoğunlaşmış olduğunu gördüğümüz Münecimbaşı'nın, şeyhinin rızası olmamasına rağmen mantık ve felsefe dersleri alması ise belli bir şab-

⁶⁰ Sâlim Muhammed Emin Efendi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, İstanbul 1897, 103-104; Mustakimzâde Süleyman, *Mecelletü'n-Nisâb*, 408^b; Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarây-ı Mevleviyye*, İstanbul Süleymaniye Ktp, Halet Efendi, nr. 109, 4^b; M.Tayyib Gökbilgin, "Münecimbaşı Ahmed Dede", *İA.*, İstanbul 1960, VIII, 801; Ahmet Ağırakça, *Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah-Câmiü'd-Düvel (Osmanlı Tarihi 1299-1481)*, İstanbul 1995, 9.

⁶¹ Sâlim, *Tezkire*, 110-111; Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarây-ı Mevleviyye*, 4^b; Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudalâ*, I, 54; M.Süreyya, *Sicilli Osmânî*, İstanbul 1890, I, 232; Bursalı M.Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 143; M.T. Gökbilgin, "Münecimbaşı Ahmed Dede", *İA.*, VIII, 801.

⁶² Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudalâ*, IV, 282; Müstakimzâde Süleyman, *Mecelletü'n-Nisâb*, 408^b; M.Süreyya, *Sicilli Osmânî*, I, 232; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977, III, 2. kısım, 548; N. Atsız, "Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri", *Konya Halkevi Mecnuası*, Konya 1949, S. 34, 1945; Hasan Fehmi Turgal, *Anadolu Selçükîleri Münecimbaşı'ya Göre*, İstanbul 1935.

⁶³ Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudalâ*, I, 54; Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarây-ı Mevleviyye*, 4^b; Müstakimzâde Süleyman, *Mecelletü'n-Nisâb*, 308^b; A.Ağırakça, *Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah-Câmiü'd-Düvel*, 13.

lona sığmayacak ilim ve fikir anlayışına sahip olduğunu gösteren, onu farklı kılan özelliğidir. Bu özelliğinin bir sonucu olarak sadece dinî ilimlerde eserler yazmaya çalışmamış, hatta daha çok dil ve edebiyat, mantık, ahlak başta olmak üzere farklı alanlarda eserler vermiştir.⁶⁴

Müneccimbaşı'nın ilmî performansını gerçekten zorladığı ve ispat ettiği en önemli eseri, Arapça yazılmış olması nedeniyle çalışmamıza örnek teşkil eden ve yaratılıştan başlamak üzere 1673 tarihine kadarki olayları içeren *Câmiu'd-Düvel* (*Sahâifü'l-Ahbâr* olarak da bilinir) adlı genel tarihidir.

Mukaddimesinde "zaman" kavramının gerçeğine tarih sözcüğünün lügat ve ıstılah anlamlarına, tarih ilminin tanımına, konusuna, gayelerine, tarihçinin özelliklerine, tarihçide bulunması ve tarihçinin bilmesi gereken hususlara önemle işaret edilmektedir.⁶⁵ Müneccimbaşı burada, Taceddin es-Sübki (ö.1370)'nin *Tabakâtü's-Şâfiyye* adlı eserinde, tarihçinin kullanılan lafızları gerçek anlamlarıyla bilmesinin, bu kelimelerin hangi anlamlara delalet ettiklerinin, tarihî olayların anlamını açık bir şekilde kavramasının gerekliliği hususunda kaydettiği⁶⁶ bilgileri aktarmıştır. Bunların gözardı edilmemesini belirten Müneccimbaşı, Sübki'nin kriterlerine katıldığını ortaya koymuştur.

Ayrıca Müneccimbaşı'nın eserinin giriş kısmında verdiği bilgilerden, hem Kâtip Çelebi'nin Arapça *Fezleke*'sinden hem de İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden yararlanmış olduğunu görmekteyiz. Zira bu eserler arasında yaptığımız karşılaştırmalı incelemeye göre Müneccimbaşı, tarihin tanımı, önemi ve tarihçilerin hataya düşmemek için dikkat etmeleri gereken hususları belirtirken, yer yer Kâtip Çelebi'den farklı olarak onun Mukaddime'de atladığı bazı cümleleri vermiş, ancak İbn Haldun'un tarihçilerin düştükleri hatalar hakkında sunduğu tüm örnekleri almayarak, sadece Kâtip Çelebi'nin iktibas ettiği örneklerle yetinmiştir.⁶⁷ Verdiği bilgi ve değerlendirmeleri İbn Haldun'dan aldığı noktasında ise bir açıklamada bulunmamıştır.

Dünyanın yaratılışından başlayarak, devletleri ayrı ayrı ele almak suretiyle olayları anlatan Müneccimbaşı'nın eserinde, pek çok genel ve İslâm tarihi eserlerinde ele alınmamış olan küçük devletçikler hatta kabilelerin tarihleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Büyük devletlerin tarihini ise ayrı kısımlar halinde yazmıştır.

⁶⁴ Eserleri hakkında bkz. Sâlim, *Tezkire*, 111-112; Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarây-ı Mevleviyye*, 5^a; Bursalı M.Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 143-144; A. Ağırakça, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfulah-Câmiu'd-Düvel*, 14-19.

⁶⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, İstanbul Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2101, 1^a-10^a.

⁶⁶ Taceddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Halevi-Mahmud Muhammed et-Tenâhi, ? 1964, II, 22-25.

⁶⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, 8^a.

Eserde kullanılan dil hususunda Müneccimbaşı'nın gerek eserin üslubundan kaynaklanan bir nedenle gerekse yabancı dilde yazıyor olmasının verdiği bir sadelikle, anlatımın olabildiğince basit olduğunu söylemek gerekmektedir. Müneccimbaşı'nın üslubu hakkında diğer bir önemli husus ise, onun Arapça metin içinde, yaşadığı devrin Osmanlı Türkçesinin etkisiyle bazen Türkçe ve Farsça kelimeler, bazen de müstakil Türkçe cümleler kullanmış olmasıdır.⁶⁸ Bu şekildeki cümleler Türkçe tarihlerden aynen alınmış olsa da, onun Arapça eserinde bunlara yer vermesi, bir yabancı dili konuşmaya çalışan ancak çok iyi bilmeyen bir kimsenin bazen gayri ihtiyari olarak düşündüğü birtakım şeyleri kendi diliyle ağızdan kaçırması ya da ifade etmek ve vurgulamak istediği şeyleri Arapça ile tam olarak anlattamaması şeklinde yorumlanabilir. Her dilin, o dili konuşanlar üzerindeki özel etkisinin gücü göz ardı edilmezse, belirttiğimiz ihtimaller anlam ve önem kazanacaktır.

Müellifin mukaddimede tarih ilmi ve tarihçilerde bulunması gereken özellikleri Sübkî ve İbn Haldun'dan nakletmesine bakılırsa eserde, tarihin faydacılık ilkesinin ön planda olduğu hissedilmektedir. Ancak sorun bizce Arapça olarak yazılma şeklindedir ve genel olarak Türkçe konuşulan topraklarda Arapça yazmanın bu faydacılıkla bir ilgisi yoktur. Eser hakkında yapılmış çalışmalarda bu hususta herhangi bir açıklamaya rastlamamaktayız. Müneccimbaşı'nın da Arapça yazmayı tercihi noktasında bir açıklaması bulunmamaktadır.

Câmiu'd-Düvel, yazılışının üzerinden çok bir zaman geçmeden Lâle Devri Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın isteğiyle Şair Nedim (Ahmed b. Muhammed)'e tercüme ettirilmiştir. Tercümesinin baş kısmında Sultan III. Ahmed'e ve Damat İbrahim Paşa'ya övgüler yağdıran Şair Nedim, nefis bir eser olarak tavsif ettiği *Câmiu'd-Düvel*'in Arapça olması nedeniyle halkın anlayamadığı bir şekilde müsvedde olarak kalmasının yakışık almayacağını, kendisine tercüme işi emredilince de bu yüce hizmeti canla başla yerine getirmeye gayret ettiğini, böylece eserin şöhret ve değerinin artacağını ifade etmiştir.⁶⁹ Nitekim eser Türkçe tercümesiyle şöhret bulmuştur.⁷⁰

Önceki örneklerimizde görüldüğü gibi yetişme çağlarından itibaren özel anlamda herhangi bir tarih uğraşısı ve ilgisi net olarak tespit edilemeyen Müneccimbaşı, diğer müellifler gibi tarih alanındaki eserini kaleme aldı-

⁶⁸ Örnekler için bkz. A. Ağırakça, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah-Câmiu'd-Düvel*, 30-31.

⁶⁹ Müneccimbaşı, *Sahâyıful-Ahbâr*, terc. Şair Nedim, I-III, İstanbul 1868, 5-6.

⁷⁰ Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, 574. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara 1977, 242.

tan sonra Osmanlı tarihçileri içerisinde sayılmaya layık görülmüş bir müelliftir. Daha doğrusu tarihçilikle uğraşan kişinin penceresinden bu yönü göze çarpar. Osmanlı âlimlerinde olağan bir durum olan birden çok alanla uğraşma ve o alanlarda eserler yazma, en azından birer risale kaleme alma özelliği Müneccimbaşı için de geçerlidir. Örneğin çağdaşı sayılabilecek Sâlim Muhammed Emin Efendi (ö.1743), *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'sında onun şâirliğini ön plana çıkarmıştır.⁷¹ Türkçe'nin yanı sıra Arap ve Fars dillerinde de rahatlıkla şiirler yazabildiği belirtilen Müneccimbaşı, yetişme dönemi ile ilgili bilgi verdiğimiz kısımda belirttiğimiz gibi, zamanın örgün öğrenim kurumları olan medreseler yerine tekkelerde ve meşhur hocaların ders halkalarında kendisini yetiştirmiştir. Ancak onun Arapça eserler kaleme alması ve bazı Farsça eserleri Arapça'ya tercüme etmesi muhtemelen 1687'deki Kahire sürgünü sonrasında olmuştur. Zaten kaynaklarda da ortak fikir olarak sürgünden vefatına kadar geçen süre, kendisini eser telif ve tercümesine adanmış dönem olarak kabul edilir. Tarih eseri *Câmiu'd-Düvel*'in Arapça yazılmış olmasının sebebinin de işte bu sürecin, müellifin ruh ve yeterlilik haline etkisi içerisinde aramak gerekmektedir. Kanaatimize göre Müneccimbaşı, almış olduğu derslerle zaten iyi derecede bildiği Arap dilini, Arap bölgelerinde bulunduğu süre içerisinde rahatlıkla yazma ve konuşma yeterliliğine dönüştürmüştür.

B. Arapça Tarihlerin Osmanlı Tarih Literatüründeki Yerleri

Arapça yazılmış tarih eserlerinin Osmanlı tarih literatüründeki yerleri hakkındaki değerlendirmemize geçmeden önce, netice itibariyle ister Türkçe isterse Arapça veya Farsça yazılmış olsunlar Osmanlı Türklerince kaleme alınmış tarih yazın türlerinin, genel olarak o zamana kadar teşekkül etmiş bir İslâm tarihi yazıcılığı geleneği içerisinde değerlendirilebilecek durumda olduğunu belirtmek gerekmektedir. Eserlerin yazılması düşünülen içeriklerine göre şekillenen türleri, doğal olarak kendilerinden önceki yazarların aynı türdeki eserleriyle benzerlik göstermiştir. Zira geleneğin hakim olduğu, ilim adamına ve eserlerine saygının hissedilir ölçüde yüksek olup eserlerini takip etmenin ya da dinî ve ilmî bir sorumlulukla eserlerine zeyiller yazılmasının önemli ölçüde yer ettiği bir İslâm toplumunda bu son derece doğal bir olgudur. Özellikle uzunca bir süre Arap topraklarının Osmanlı hakimiyeti altındaki durumu göz önüne alınırsa, sözünü ettiğimiz etkileşimler nedeniyle hemen her alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da Osmanlı Türklerine özgün bir tarz ve felsefeden bahsedemeyip, tarihyazıcılığı

⁷¹ Sâlim Muhammed Emin Efendi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, İstanbul 1315/1897, 103-112.

noktasındaki etkileri ekolleşme olarak değerlendirmek durumundayız. Ancak Osmanlı tarihçilerinin kendi içerisinde gerek Arap tarihçiliği gerekse İran tarihçiliği etkisinde kalarak bilinçli bir ayrışım ve ekolleşmeye gittiklerini söyleyemeyiz.

Osmanlı tarihçiliğinde XVI. asra, yaklaşık yüz elli yıllık bir tarihçilik tecrübesiyle girilmiş, XVII. yüzyıl sonuna kadar da gerek eser sayısı gerekse tarz, dil, üslup ve muhteva özellikleri ile zirveye ulaşılmıştır. Osmanlı tarihçiliğinde olgunluk evresi olarak değerlendirilen bu dönemde⁷² Arapça olarak kaleme alınmış tarih eserlerini, yazarlarının kişilikleri ve tarihçilikte kazandıkları ünle değil, genel literatür içerisinde kullanılabilirlik, zamanına ve sonraki dönemlere kaynaklık, ek olarak da günümüz ilim dünyası ve tarihçilik alanındaki gelişmelere katkıları bakımından ayrı bir değerlendirmeye tabi tutmak gefekmektedir.

Buraya kadar yapmış olduğumuz değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere, çalışmamızda yer verdiğimiz örneklerin hemen hepsi Arapça yazılmış olmalarına rağmen Osmanlı tarih literatürü için önemli birer kaynak durumundadırlar. Ancak şu da bir gerçek ki, Arapça yazılmış olmaları zaman içerisinde hepsi için istifadeyi kısıtlayan bir özellik olarak görülmüştür. Zira halkın dili dışında yazılmış tarih eserlerinden, tercüme yapılmış olanların hemen hepsinin başında mütercimler tarafından "fevâidi âm" olmak için tercüme edildiklerini belirten ifadeler kullanılmıştır. Örneklerimiz içerisinde zamanının en popüler eserlerinden biri olan *Şakâik* tercümelerinde dahi dile getirilen husus budur. Anlaşılan o ki, yazılan eserlerin nitelikleri yaygınlık kazanmalarını etkileyen bir husus olsa da temel etken dil kullanımıdır. Dolayısıyla ilgilileri diğer bilim dallarındaki eserlere göre her zaman daha fazla olmuş tarih çalışmalarının, Osmanlı toplumunca göz ardı edildiklerini, okunmadıklarını ya da en azından bazı bilgi düzeyi yüksek kişiler aracılığıyla bunlardan istifade etme yoluna gitmediklerini düşünmenin yanlış olacağı açıktır.

Bu tür eserlerin değerini belirlemede önemli bir kriter de zannediyoruz matbaa sonrasında yayımlanmaya değer bulunup bulunmamasıdır. Bilindiği üzere matbaa öncesinde eserlerin çoğaltılması, hattı güzel olan ve eser çoğaltma işiyle geçimini temin eden müstensihler vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Ancak bu insanların dışında, özel ilgi duyduğu bir eseri kendi el yazısıyla yazıp kendi kütüphanesinde bulundurmak isteyen aydınlar da vardı. Bu yollarla çoğalma imkanı bulan eserler her ne kadar sınırlı derecede bir yaygınlık kazansalar da, zamanın şartları gereği muhtemelen en azından

⁷² Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, edt. Güler Eren, Ankara 1999, VIII, 248.

ilgili okur-yazar kesiminin eline ulaşacak kadar çoğaltılıyorlardı. Ancak muhtemelen oldukça yüksek fiyatlara satıldıklarından, alıcıları da hem zengin hem de buna bağlı olarak kültür düzeyi yüksek insanlar oluyorlardı. Dolayısıyla bu eserler çok yaygın bir şekilde halkın elinde bulunmuyorlardı. İçerdikleri bilgilerin halka ulaşması, herhangi bir yöredeki imkanı ve bilgi düzeyi yüksek bazı kişilerin, edinebildikleri eserleri çeşitli vesilelerle evlerde, tekkelerde, camilerde vs. kurdukları sohbet halkalarında insanlara okuyup anlatmalarıyla gerçekleşiyordu.

Şüphesiz eserlerin çoğaltılmalarında etkili olan husus, eserin ilim dünyasında ne derecede kullanılmaya ihtiyaç duyulduğu ve ne derece topluma hitap ettiği gibi daha çok faydacılığı ön plana çıkaran bakış açısı olmuştur. Bu bakış açısı 1728'de matbaanın kurulmasından sonra matbaanın yayın politikasını belirleyen bir tutumdur. Nitekim İbrahim Müteferrika'nın, matbaaya izin çıkarmak için sıraladığı yararlar da hep umumî faydalanmayı öne çıkardığı görülmüştür.⁷³

Matbaa öncesinde eserlerin çoğaltılmasında karşılaşılan güçlükler, her alanda yazılmış kitaplar için aynı derecededir. Dolayısıyla çalışmamızdaki örneklerin çoğaltılarak geniş bir kitleye hitap edememiş olmaları matbaa öncesi dönem için bir dereceye kadar normal karşılanabilir. Fakat yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde meseleye baktığımızda, üzerinde durduğumuz eserlerin matbaanın yayın hayatı içerisinde yer alıp almamalarının, onlara bakış açısını, popüleritelerini ve kısmen değerlerini yansıttığını söylemek durumundayız.

Bu değerlendirmeyi yapabilmek için kurulan ilk matbaada neşredilen tarih eserlerine bakmak durumundayız.⁷⁴ Kuruluşundan 1794'e kadar basılan 24 eserin içerisinde önemli yer tutan tarih eserlerinin hepsinin Türkçe veya Türkçe'ye tercüme edilmiş eserler olduğu açıkça görülmektedir. Daha sonraki yayım faaliyetlerinde de tarih alanındaki eserlere gerçekten büyük yer verilmiş, vakanüvis tarihlerinin hemen hepsi basılmış, özel tarihçilerden de Aşıkpaşazâde, Hoca Sadeddin, Gelibolulu Mustafa Âlî, Lütfî Paşa,

⁷³ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı (Müteferrika Matbaası)*, İstanbul 1939, 50-51.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 63-99; Server Rifat İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Ankara 2000, 23-29. İbrahim Müteferrika ve matbaa faaliyetleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. G.Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, terc. Rikkat Kunt, İstanbul 1990; Alador V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika*, terc. Faruk Yener, Ankara 1945; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959; William J. Watson, "İbrahim Müteferrika and Turkish Incunabula", *Journal of the American Oriental Society*, S. 88/3, USA 1968, 435-441; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, 50-59; Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 324-327.

Solakzâde Mehmet Hemdemî, Selânîkî Mustafa Efendi, İbrahim Peçevî, Kâtip Çelebi, Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, Hayrullah Efendi, Tayyazâde Ahmet Atâ Bey gibi Türkçe yazmış pek çok tarih yazarının eserleri basılmıştır.⁷⁵ Bunların seçimi, doğal olarak Osmanlı padişahlarının zaferlerinin bilinmesinde, başarılarının övülmesi ve devlet idaresine desteğin devamını sağlamada, dolayısıyla hakim hanedanın meşruiyetini vurgulamadaki rağbeti de aksettirmektedir, ancak bunun irdelenmesi konumuz dışındadır.⁷⁶

Çalışmamızda yer verdiğimiz örnekler, aslında yazıldıkları zamanda ve daha sonra tamamen ilgisiz kalınan eserler değildir. Belirttiğimiz gibi bunlardan en fazla rağbeti Taşköprülüzâde'nin *Şakâik*'i ile Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'u görmüştür. *Şakâik*, Arapça yazılmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Kanuni Sultan Süleyman devri dahil olmak üzere Osmanlı coğrafyasında yetişmiş çoğunluğu Türk âlim ve şeyhlerin kısa hayat hikayelerinden, eserlerinden ve faaliyetlerinden bahsetmesi nedeniyle büyük ilgi görmüştür. Eser, hem ilme ve ilim adamlarına aşırı derecede saygı gösteren Türk toplumuna hem de ilmiye sınıfına hitap etmiştir. Toplumun her katmanından insan bu eserde kendi millî tarihinden, örfünden, geleneğinden, kültüründen hislerini okşayan bilgiler bulduğu için, henüz müellifi hayattayken eseri tercüme etmek ve çoğaltmak arzusunda olmuşlardır. Daha sonra da eserin zeyilleri yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla *Şakâik*, Arapça yazılmış olma dezavantajını, özelliği sayesinde avantaja dönüştürmüştür. Matbaanın kuruluşundan sonra ise Arapça yazılmış eserlerin basılmaması hususundaki eğilim nedeniyle basılmamıştır. Ancak günümüzde, gerek ülkemizde gerekse Arap ülkelerinde yapılmış baskıları bulunmaktadır.

Diğer eser *Keşfü'z-Zünûn* da aynı şekilde daha yazıldığı yüzyıldan itibaren sadece Osmanlı Türklerince değil tüm İslâm dünyasında tanınmış, hatta şarkiyatçıların da ilgi odağı olmuştur. "Şark ilim hazinesinin anahtarı" olarak nitelenen esere, yazıldığı yüzyıldan itibaren zeyiller yazılmaya başlanmıştır. Şöhretinin Osmanlı coğrafyasını rahatlıkla aşması nedeniyle *Keşfü'z-Zünûn*, Arapça yazılmış diğer bazı eserler için bahsettiğimiz -örneğin müellifin Arapça *Fezleke*'si gibi- herhangi bir ilgisizlik ve olumsuzlukla kar-

⁷⁵ Gerek vakanüvislerin tarihleri gerekse özel tarihçilerin yayımlanan eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Server R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, 222-226.

⁷⁶ Başta vakanüvis tarihçilerdeki tarih yazım zihniyeti üzere bu hususta geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarihçiliğinin Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, der. Sevil Atauz, Ankara 1986, 419-429; *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001, 39-46.

şlaşmamış, tam tersine araştırmacıların temel başvuru kaynağı haline gelmiştir. *Keşfü'z-Zünûn* bu yönüyle, diğer tarih eserleri gibi doğrudan halka hitap eden bir eser olmayıp, bilimsel çalışmalar yapan kişilere yönelik bir kitaptır. Ancak eser, ne Osmanlıların son döneminde yaşanan tercüme hareketliliğinden nasibini almış ne de neşredilmiştir. Ülkemizdeki neşri ilk olarak ancak 1941 yılında gerçekleşmiştir.

Neticede *Şakâik* ve *Keşfü'z-Zünûn*, üzerinde durmaya çalıştığımız özelliklerin etkisiyle şu an neşredilmiş olarak elimizde bulunmaktadır. Oysa aynı müelliflerin diğer eserleri, yani Taşköprülüzâde'nin *Nevâdiru'l-Ahbâr*'ı ve Kâtip Çelebi'nin Arapça *Fezleke*'si ile *Süllemü'l-Vüsûl*'u yazdıkları gibi kalmışlardır. Müellif nüshalarından başka nüshaları bulunmamaktadır. Bunlardan *Nevâdiru'l-Ahbâr* ve *Süllemü'l-Vüsûl*, hatırlanacağı üzere tabakât-terâcim türünde bir eser olmasına rağmen, *Şakâik* gibi Osmanlı coğrafyasını kapsamayıp, daha genel ve çoğunluğunu Arap şahsiyetlerin oluşturduğu biyografik eserler olmaları nedeniyle, aynı derecede ilgi görmemişler, dolayısıyla çoğaltılmadıkları gibi neşirleri de söz konusu olmamıştır.

Çalışmamızın diğer örnekleri olan Cenâbî'nin *Aylamu'z-Zâhir*'i ve Münecimbaşı'nın *Câmiu'd-Düvel*'i de çok sayıda istinsah edilmiş olmalarına rağmen henüz tam olarak neşredilebilmiş değillerdir. *Câmiu'd-Düvel*'in bazı kısımlarının neşirlerinin yapılabilmiş olmasında ise eserin Lâle devrinde, Şair Nedim başkanlığındaki bir heyetle tercüme edilmiş olmasının ve tercümenin basılmasının payının olduğunu düşünmekteyiz.

Sonuç

Osmanlılarda matbaanın yayın hayatına başlamasından sonra, tarih alanında büyük oranda eserler basılmış olmasına rağmen, araştırmamızın kapsamında incelediğimiz eserlerin hiç birisinin bu yayım faaliyeti içerisine alınmadığı görülmektedir. Dinî eserlerin basılmaması noktasındaki eğilimin Arapça yazılmış tarih eserlerini de kapsamış olması, matbaanın kuruluşu ile Türkçe sorununun bir kez daha tartışma konusu haline gelmiş olmasından kaynaklanmıştır.⁷⁷ Özellikle yazdıkları yüzyıllardan itibaren her biri farklı derecede olmakla birlikte, önemli ölçüde ilgi görmüş oldukları anlaşılan araştırmamızdaki örneklerin, dinî kitaplar gibi aynı olumsuzlukla karşılaşmış olmaları, eserlerin basımında kaynak değerlerine bağlı bilinçli bir tutumun sergilenmediğini gösterdiği kadar, söz konusu eserlerin Arapça yazılmış olmalarının yüzyıllarca süren yan etkisinin bu aşamada da devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁷⁷ Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1994, 46.

Çalışmamızda yer verilen söz konusu eserlerin Arapça yazılmış olmalarına, sadece bilim dili Arapça olduğu için bu dille yazıldıklarını söylemenin, Osmanlı Türklerinde tarihyazıcılığını böyle bir zorunluluk içerisinde göstermenin yanlış olacağını belirtmek durumundayız. Çünkü aynı müelliflerden, yine tarih alanında Türkçe eserler kaleme alanlar olduğu gibi, kendi eserini Türkçe'ye tercüme edenler de olmuştur. Yaşadıkları yüzyıllarda, hatta genel olarak bütün Osmanlı tarihinde, tarihyazıcılığının daha çok Türkçe olduğuna dikkat edilirse bu durum daha net bir şekilde anlaşılır. Dolayısıyla, Arapça'nın dinî ilimlere ilişkin çalışmalarda bilim dili olarak genel kabul gördüğünü, ancak Osmanlı Türklerinin tarihyazıcılığı tecrübesinde çok bağlayıcı olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Ne var ki, çalışmamızda yer verdiğimiz ve üzerinde ayrıntılı olarak durmadığımız daha başka örnekler dil-tarih ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, nihayetinde yabancı dille yazılmış olduklarından istifadeden uzak kalmışlardır. Bu durum Osmanlı devletinin yapısından kaynaklanan doğal bir sonuç olmakla birlikte, yabancı dilde eğitim-öğretim yapmanın ilmi ve kültürel üretkenliği yüzyıllar boyunca olumsuz etkilediği gerçeğini değiştirmez. Nitekim dil konusunda millî bir politika güdülmeyişi, son dönemlerde açılan mekteplerde de Fransızca eğitim-öğretime ağırlık verilmeye çalışılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır.

Son olarak rahatlıkla söylenebilir ki, Türkçe dışında bir dille kaleme alınmış olan tarih eserlerinin, kaleme alındıkları dönemlerde kendilerinden yararlanılmaları sınırlı düzeyde kaldığı gibi, söz konusu eserler günümüz Osmanlı tarihi çalışmalarını için de yeteri kadar kullanılmamaktadırlar.